

Nous abrics d'art rupestre a la vall de Montesa

PERE MIQUEL GUILLEM CALATAYUD*; RAFAEL MARTÍNEZ VALLE*

Es donen a conèixer un total de 10 noves estacions d'art rupestre que han aparegut com a resultat de les prospeccions sistemàtiques coordinades des de l'IVCR. Aquesta tasca s'ha dut a terme en la serra del Capurutxo de la Font de la Figuera i al terme municipal de Vallada, entre els anys 2008 a 2010. Les troballes responen a l'aplicació d'un marc teòric que s'ha desenvolupat en allò que coneixem com Arqueologia del Paisatge. Paraules clau: Art llevantí. Art esquemàtic. Neolític. Vall de Montesa.

Se dan a conocer un total de 10 nuevas estaciones de arte rupestre que ha aparecido como resultado de las prospecciones sistemáticas coordinadas desde el IVCR. Esta tarea se ha llevado a cabo en la sierra del Capurutxo de La Font de la Figuera y en el término municipal de Vallada, entre los años 2008 a 2010. Los hallazgos responden a la aplicación de un marco teórico que se ha desarrollado desde lo que conocemos como Arqueología del Paisaje. Palabras Clave: Arte levantino. Arte esquemático. Neolítico. Vall de Montesa.

New rock art shelter from la Vall de Montesa.

The field work has been carry out by the IVCR in the Capurutxo Mountain located in the district of Font de la Figuera and in the Vallada district, during 2008 and 2010. As a result of a systematic fieldwork we found 10 new rock art stations. A regional landscape framework has been incorporated into this study as an integrating instrument to address the physiographic and prehistoric sites values.

Keywords: Levantin Rock art. Schematic art. Neolithic. Vall de Montesa.

1. INTRODUCCIÓ

La comarca de la Costera constitueix un espai de transició; en termes geogràfics, marca el límit entre el sistema Ibèric al nord i les Bètiques al sud i és, al mateix temps, una via de comunicació entre els plans prelitorals i la planura manxega.

En la distribució de l'art rupestre, pareix configurar un límit permeable entre dos àmbits. Al nord, el massís del Caroig concentra una alta densitat de conjunts d'art rupestre llevantí i art rupestre esquemàtic antic. Al sud, a la Vall d'Albaida, es localitzen importants mostres d'art esquemàtic i, més al sud, a l'Alcoià i al Comtat, tots els conjunts coneguts d'art macroesquemàtic i importants mostres d'art rupestre llevantí i esquemàtic.

A la Costera, s'han dut a terme nombrosos estudis de conjunts rupestres (Hernández i Centre d'Estudis Contes-tans, 1984; Hernández *et al.*, 1986; Ribera *et al.*, 1995;

Cháfer, 1996; Galiana *et al.*, 1998; Galiana *et al.*, 2005), però no s'ha realitzat cap estudi integral del territori. En aquest context plantejem un estudi d'aquest espai que necessàriament ha de començar amb la prospecció dels territoris més deficitaris, per això ens hem centrat en els termes municipals de la Font de la Figuera i Vallada.

El marc teòric del qual partim és el de l'arqueologia del paisatge (Criado, 1993 a i 1993 b; Martínez García, 1991, 1998, 2002; Santos, *et al.*, 1997; Parceró, 1999; Torregrosa, 2002, Torregrosa i Galiana, 2001; Fairen, 2002 i Cruz Berrocal, 2003), utilitzat per nosaltres (Martínez Valle i Villaverde, 2002; Guillem *et al.*, 2005 i Martínez Valle i Guillem, 2006) a altres territoris.

Contàvem amb una muntanya emblemàtica com la del Capurutxo i partíem de la hipòtesi de treball que una muntanya tan visible des de molts punts –que es pot considerar un monument per si mateix (Criado, 1993a), i que, per altra banda, controla el trànsit cap a la planura manxega i la zona d'Alacant–, no podia quedar fora de la construcció social d'un paisatge al llarg del procés de la neolitització. La documentació d'art rupestre al Capurutxo, i més concretament a la cova Santa i a la cova de la Balconada, ha confirmat aquesta hipòtesi.

* Àrea d'Arqueologia i Paleontologia de l'Institut Valencià de Conservació i Restauració de Béns Culturals.

Recibido: 04-05-2012. Aceptado: 23-07-2012.

De resultes de les troballes dutes a terme al Capurutxo, vam augmentar el radi de les prospeccions a altres enclavaments on hi ha alguna muntanya emblemàtica o algun pic visible al llarg de la vall de Montesa. En aquest cas, vam centrar la recerca en el terme municipal de Vallada i, més concretament, per tota la Solana que forma part de la serra d'Énguera, el barranc de Terrassos, el barranc dels Almolars i el barranc de Boquella. A aquesta zona, tan sols hem documentat art rupestre al barranc de Terrassos i al barranc de Boquella. Al barranc de Terrassos hi ha tres abrics amb art rupestre, el corral del Tío Marcos, la mallada dels Serrens i el xarco dels Llosarets. Al barranc de Boquella, hem documentat tan sols un abric amb art rupestre, la Talaia. A la zona de la Umbria, la prospecció va estar orientada cap a la Penya Llarga de la Saladella i els seus voltants. Hi vam trobar dos abrics amb pintures, l'abric I de la Penya Llarga de la Saladella i l'abric II de la Penya Llarga de la Saladella, aquest últim ja al terme municipal de Montesa. Alhora, vam prospectar els abrics que hi ha entre la Saladella Llarga i el Tossal, sense resultats positius.

L'altre tram de prospecció va ser el que hi ha entre el Tossal, passant pel Penyó fins al límit del terme municipal de Vallada. Els abrics del Tossal no tenen cap manifestació artística, cosa que no ocorre a les rodalies del Penyó, on hi ha art rupestre al barranc de la Font d'Arnau i a la cova del Cavall. Finalment, a l'ombria del Castell, s'han documentat restes de pintura a l'interior de la cova Santa.

2. DESCRIPCIÓ GEOGRÀFICA

Les dues zones d'estudi, la serra del Capurutxo i el terme municipal de Vallada, tot i no estar molt lluny una de l'altra, aproximadament 26 km, presenten unes característiques fisiogràfiques diferents. La comarca a la qual es troben, la Costera, presenta una forma de cul-de-sac tancat que provoca diferències de temperatura i humitat. A mesura que ens desplaçem d'est a oest, la temperatura mitjana anual descendeix al mateix ritme que pugem en altitud. Mentre que les pluges de llevant registren un increment, en la mesura que penetren cap a l'interior van debilitant-se fins arribar als mínims registrats a la Font de la Figuera.

En la forma d'aquest cul-de-sac influeix l'estructura de la nomenada falla valenciana, que separa el món bètic (serra Grossa) del món ibèric (serra d'Énguera), la qual parteix des de Xeresa, passa per Barx i Xàtiva, i aplega fins a la Font de la Figuera.

La serra del Capurutxo es localitza a l'oest de la població de la Font de la Figuera. Aquest massís és una de les últimes manifestacions del sistema Bètic que es materialitza en la denominada serra Grossa, serralada que es constitueix com a un gran anticlinal que es perllonga des d'Almansa fins a Xeresa (Piqueras, 1995 i Rosselló, 1995).

Es tracta d'una zona amb una tectònica més recent que la del sector ibèric i, per tant, amb un relleu més accidentat, com queda de manifest a la serra del Capurutxo. Les ro-

ques dures calcàries cretàiques resisteixen i donen forma als punts més elevats (Capurutxo, Silla, Penyó...), mentre que els materials més blans, com les argiles i margues neògenes, queden als fons de les valls (vall del Cànyoles). Damunt d'aquestes margues es desenvolupa la coberta quaternària que acaba agafant una potència considerable en alguns indrets, com és el cas de la Riba de Vallada, on queden arreplegats els sediments de les terrasses pleistocenes i holocenes que tapen els marges miocens tallats pel riu. Al voltant d'aquests materials apareixen els cons de dejecció i els depòsits de vessant. Aigües amunt, a la zona alta i mitjana del riu Cànyoles i al voltant del Capurutxo, es desenvolupa el pla quaternari de la Font de la Figuera i les terres blanques del pla de les Alcusses, amb una altitud mitjana de 500 m.

A l'est del Capurutxo circula el riu Cànyoles, que dona nom a la vall; una típica vall d'orientació bètica (SO-NE). Aquest riu passa pels termes de la Font de la Figuera, Moixent, Vallada, Montesa i Canals, on desemboca al riu Albaida, i després les seues aigües flueixen al riu Xúquer.

A l'altre costat del riu ens trobem amb la serra de la Solana, que separa, en sentit estricte, la vall de Montesa de la vall d'Énguera i del massís del Caroig. Aquesta serra està formada per una sèrie de plecs molt corbats amb cims aplanats i de moderada altitud (800-600 m). A la zona més ampla, que conté algunes foies cobertes per sediments quaternaris, es troba una de les més grans, la de Torre Tallada, on hi ha una gran explotació cerealista.

La naturalesa geològica afavoreix la presència del carst, que genera un paisatge ple d'avencs. A través d'aquests, s'infiltra les aigües i es formen corrents subterrànies que circulen entre galeries i coves, com la cova dels Sumidors a Vallada o la cova Santa a la Font de la Figuera, entre d'altres.

El clima participa de les condicions generals del mediterrani. A la Font de la Figuera, està a meitat camí entre el temperat i el desèrtic. Les precipitacions, clarament influïdes per l'estructura del relleu, són inferiors als 400 mm, les gelades no són molt freqüents i la neu pot aparèixer sols durant alguns dies a l'any.

Al terme de Vallada, més cap a la costa, aquesta situació climàtica canvia lleugerament. Les temperatures són menys fresques. És una zona molt més humida, a causa de l'exposició als vents del nord-est. Les pluges són de llevant i les nevades solen ser menys freqüents (Armengot i Pérez Cueva, 1988).

En termes geobotànics, la vall de Montesa s'inclou en una zona termòfila i seca, tècnicament es tracta d'un termoclima termomediterrani, ombroclima sec, encara que a les zones més elevades es deixa sentir el mesomediterrani. Aquesta circumstància determina el tipus de vegetació que pot desenvolupar-se, el que fa que la vegetació potencial siga el carrascar termòfil (*Rubio longifoliae-Quercetum rotundifoliae*), i que a determinades zones més ombrívols i fresques aparega una variant seua (*Rubio longifoliae-Quercetum rotundifoliae fraxinetosum ornii*) amb fleix de flor (*Fraxinus ornus*) (Costa *et al.*, 1989).

Les condicions més continentals del Capurutxo permeten que es desenvolupi el carrascar mesomediterrani, amb espècies adaptades al clima més dur i fred, en què, al costat de la carrasca, prolifera l'espí negre (*Rhamnus lycioides*) i la savina (*Juniperus spp.*), i desapareixen algunes espècies termòfiles, com el margalló (*Chamaerops humilis*).

Però la realitat és que, a la comarca de la Costera, el bosc mediterrani pràcticament ha desaparegut, aspecte que ja es va posar de manifest en el segle XVIII per part del botànic Cabanilles (1795-1797). La pressió antròpica i principalment els incendis han propiciat que la vegetació dominant siga la configurada per etapes de substitució amb matollars o màquia (*Quercociferae-Pistacietum lentisci*) o matollars baixos (*Thymo piperellae-Helianthemum marifolii*), extensos pinars de pi blanc (*Pinus halepensis*) i, a les zones més alterades i pobres de sòl, formacions d'espert.

Als plans, el paisatge està clarament influït per l'activitat agrària i ramadera, la qual cosa ens permet parlar d'un paisatge en què predominen els cultius de secà (vinya, ametles, oliveres...), principalment a la part occidental de la comarca, o de regadiu (dacsca, taronges...), de Moixent cap a l'est.

Al riu Canyoles predomina el baladre i el tamarit, els quals suporten bé els llargs i recurrents episodis de falta de cabal circulat. Al terme de la Font de la Figuera, l'aigua sol circular pel riu quan les pluges són abundants a la tardor. A partir del terme municipal de Moixent, els paquets sedimentaris quaternaris cada vegada són més potents i actuen com grans esponges que permeten que el cabal del riu circule de forma més permanent.

3. DESCRIPCIÓ DELS ABRICS AMB PINTURES

A continuació descriurem les distintes balmes o coves on estan les pintures rupestres i els motius que en cada lloc hem documentat.

Zona oest: la serra del Capurutxo

La cova de la Balconada. Cavitat situada a la vessant est del Capurutxo, a 715 m sobre el nivell del mar. Té una boca de forma triangular i les seues dimensions són bastant reduïdes: uns 8 m de boca, 2,5 m d'alçària al punt més elevat i uns 10 m de desenvolupament horitzontal. Aquesta cavitat té les parets molt alterades, hi ha grafitis de totes les grandàries i fets amb distintes tècniques: llapis de carbó, esprai, brotxa, etc. També hi ha nombrosos esvorancs, alguns dels quals han afectat els motius pintats, així com veladures d'origen orgànic i precipitacions de carbonat càlcic. A la zona més fonda de la cova, hi ha dues gateres que comuniquen amb la cova Santa. Des de la boca d'aquesta cavitat, s'aprecia pràcticament tota la vall del riu Canyoles (fig. 1). Als voltants de l'abric, hi ha restes d'indústria lítica de cronologia incerta i, a la veïna cova Santa, restes arqueològiques almenys des de l'epipaleolític fins a l'edat del bronze (Molina i McClure, 2004).

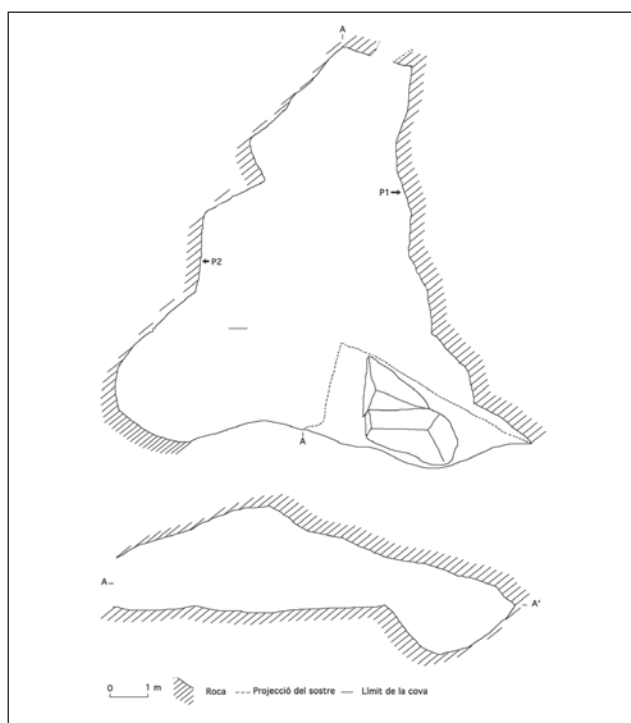

Figura 1. Topografia de la Cova de la Balconada.

A la cova de la Balconada hem documentat pintures esquemàtiques en dos panells.

El panell 1 està format per quatre motius, tots de color roig:

Figura 1. Antropomorf esquemàtic. Està situat a 1,27 m del terra i a 3,40 m del fons cap a la boca. Té 14,50 cm d'alçària. El cap està format per una barra de recorregut xicotet. El braç esquerre està cobert en part per una colada estalagmítica, aspecte que ens impedeix veure amb claredat la seua orientació. El dret està format per una altra barra i presenta una disposició cap a vall. Les cames presenten forma de u i no està representat el sexe.

Figura 2. Restes de pintura. A l'esquerra del motiu anterior es conserven restes de pintura de difícil interpretació.

Figura 3. Restes de pintura. Si seguim el panell cap a l'esquerra, s'observen restes de pintura que devien estar al voltant d'una possible barra. El motiu està cobert per precipitacions de carbonat i afectat per xicotets esvorancs.

Figura 4. Restes de pintura. Davall del motiu anterior tornem a veure restes de pintura de color roig, molt afectats per precipitacions de carbonats. La seua conservació ens impedeix aprofundir en la lectura d'aquest motiu (fig. 2).

Al panell 2 hi ha tan sols una barra esquemàtica de disposició vertical i contorns irregulars. Aquesta barra està molt perduda, a penes es pot apreciar, i al seu voltant hi ha pintades de color blanc fetes amb esprai (fig. 3).

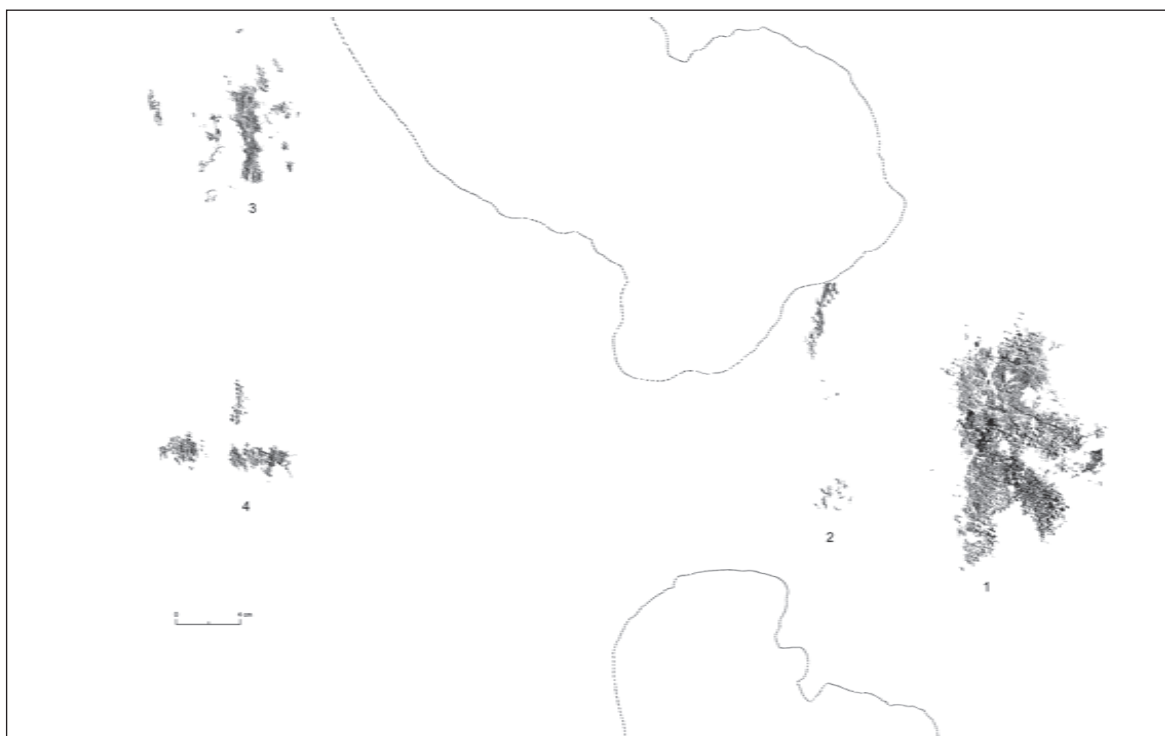

Figura 2. Motius del Panell 1 de la Cova de la Balconada.

Zona centre: Vallada

El corral del Tío Marcos. Estem davant d'un xicotet abric, de 12 m d'ample per uns 7 m d'alçària, que s'obri al marge dret del barranc de Terrassos, a 300 m sobre el nivell del mar, a l'últim meandre que el barranc dibuixa abans de vessar les aigües a la vall de Montesa, i a uns tres metres per damunt de la rambla. A la zona basal de l'abric es conserven restes d'una bretxa en què es poden observar ossos de macro i micromamífers, alguns dels quals presenten senyals de foc.

Les pintures del panell principal se situen a una altura d'1,70 m de la base del jaciment. El panell té unes dimensions reduïdes, 48 cm de llarg per 33 d'ample (fig. 4).

El panell 2 està ubicat a 2,70 m de la base, per damunt del panell 1, i un poc desplaçat cap a l'esquerra. A la resta de l'abric, s'aprecia un nombre considerable de restes d'òxids.

Al panell 1 trobem, d'esquerra a dreta, les següents figures (fig. 5):

Figura 1. Figura humana. Restes d'una cama en què, mitjançant un traç modelant, es representa el peu. La resta de la figura ha desaparegut perquè ha sorgit un esvoranc al dessota.

Figura 2. Figura humana. Està orientada cap a l'esquerra i tan sols es conserva part del cos i les cames obertes en forma de v, posició que dona moviment a la figura. A les cames no apareix cap tipus de modelació. No obstant això, són més amples a la zona de les cuixes i perden volum a mesura que baixen cap als peus. Aquests últims no estan indicats.

Figura 3. Figura humana. Està orientada cap a l'esquerra. La posició del cos, lleugerament desplaçat cap a enda-

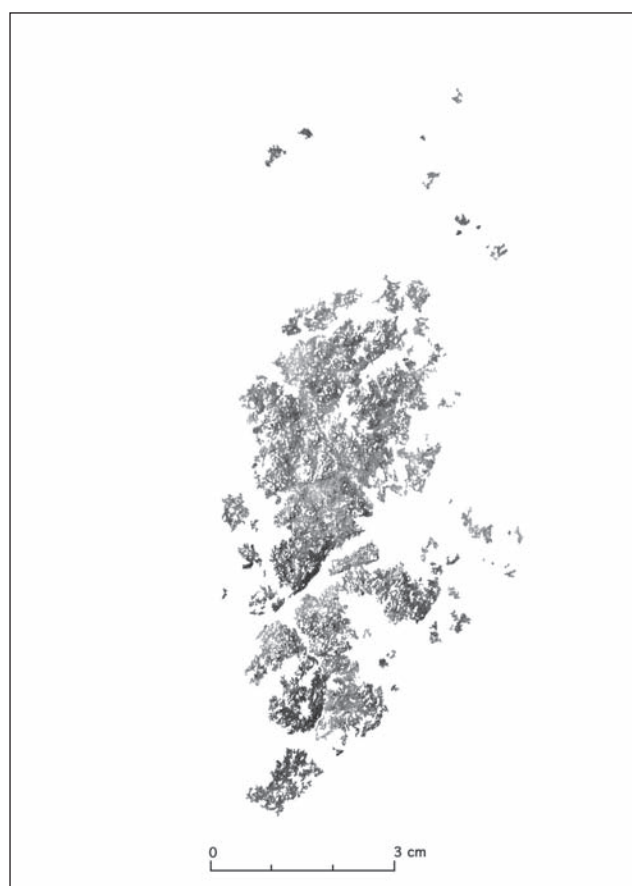

Figura 3. Motius del Panell 2 de la Cova de la Balconada.

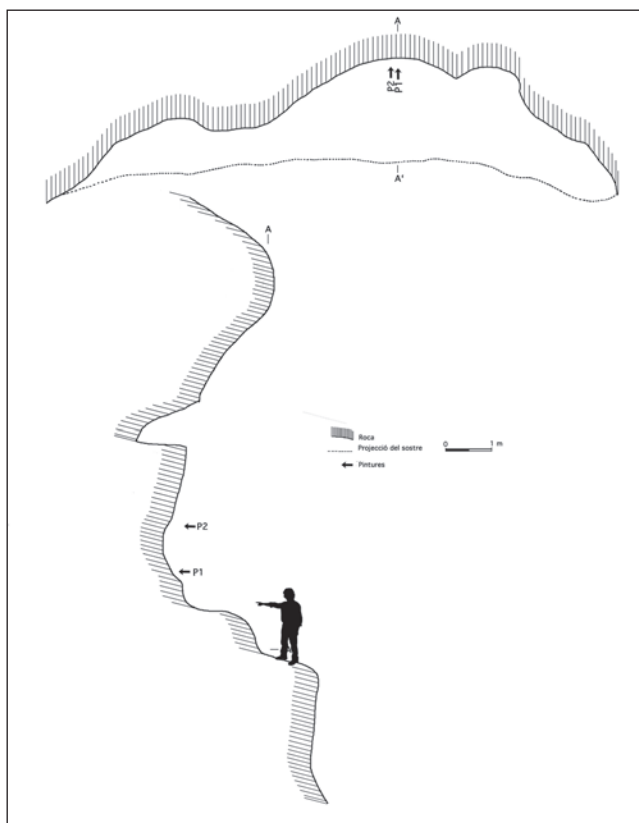

Figura 4. Topografia del Corral del Tio Marcos.

vant, i les cames, un poquet obertes, donen moviment a la figura. La pèrdua de pigment ha afectat principalment al cap i a un dels braços. El cos té forma de barra i tan sols es fa un poquet més ample a l'altura de les natges i possiblement a l'altura de les clavícules. El braç que es conserva no té cap modelació i es desenvolupa pràcticament paral·lel al cos. Les cames tampoc presenten cap indicació de volum i, amb un xicotet traç, s'indiquen els peus.

Figura 4. Restes de pintura. En un nivell inferior a les tres figures que hem descrit abans, apareixen restes de pintura que estan seriosament afectades per la pèrdua de pigment, la qual cosa dificulta la seua lectura. No obstant això, es pot pensar que estem davant d'un zoomorff realitzat en tinta plana, orientat cap a l'esquerra, en actitud de carrera. De l'animal tan sols es conserva el cos i les dues extremitats davanteres. El cos de l'animal presenta una disposició inclinada. La línia cèrvix-dorsal devia tenir una forma pràcticament rectilínia i es pot dir el mateix de la línia del ventre. Les extremitats anteriors, obertes en tisora, no estan modelades.

L'animal participa en una animació que s'aconsegueix per mitjà de l'extensió de les extremitats davanteres i la presentació de la figura en trajectòria obliqua descendent. A l'altura del pit es conserven dos traços que interpretem com a restes de fletxes. Davall de les extremitats es veuen restes de pigment.

Figura 5. Restes de pintura. A la dreta del motiu anterior, s'aprecien nombroses restes de pigments, que no presenten cap forma llegible, que s'estenen més enllà de la figura 8. Els òxids de la paret mateix compliquen encara més la seua lectura.

Figura 6. Possible zoomorff. Pràcticament en posició central i a un nivell inferior al de les altres figures, s'observa un altre motiu afectat seriosament per un esvoranc i per la pèrdua de pigment. Les poques restes de pigment que queden potser pertanyen a un altre zoomorff orientat cap a l'esquerra. Del motiu, tan sols es conserva el que podríem considerar les extremitats davanteres; a la de l'esquerra, per mitjà d'un traç modelant, s'ha indicat la peüngla. Davant de les extremitats, hi ha més restes de pigment. Ara bé, també poden ser les cames d'un altre antropomorff; si fora així, els peus tindrien una modelació diferent. És per això que hem considerat la possibilitat d'estar davant del que queda d'un zoomorff.

Figura 7. Figura humana. Està orientada cap a l'esquerra i en moviment, afectada per la pèrdua de pigment i per un esvoranc que ha provocat la destrucció de la part superior del motiu. Del cos, del que es conserva sols la part inferior, naixen dues cames lleugerament obertes, sense cap tipus de modelació, que són un poc més amples a la zona de la cuixa, i s'ha indicat els peus per mitjà de dos traços curts que formen un angle obert respecte al de la cama. A la dreta de la figura, i en contacte amb ella, trobem una superfície irregular, afectada per la pèrdua de pigment i per un esvoranc, de la qual naixen almenys vuit traços paral·lels a la cama de la dreta. Davant de la figura, hi ha un traç de disposició vertical, que té un desenvolupament pràcticament paral·lel a la cama de l'esquerra. Per baix d'aquest motiu hi ha restes de pintura que, o bé potser formen part d'aquesta figura o bé de la figura 10. És un motiu inclinat, estret al costat esquerre, que adquireix major volum en la mesura en què es desenvolupa cap avall i cap a la dreta. El motiu acaba dibuixant una forma arrodonida que tendeix a projectar una zona apuntada cap amunt.

Figura 8. Figura humana masculina. Està orientada cap a la dreta. És la figura més gran de tot el panell. El motiu està afectat per la pèrdua de pigment i per un esvoranc que afecta la part de darrere del cap. La figura presenta una posició estàtica. El cap a penes si es pot apreciar, tan sols una xicoteta estrangulació als dos costats pareix que l'aïllen del cos, el qual és desproporcionat, llarg respecte a les cames i té forma de barra, encara que és un poquet més ample a la zona de les clavícules, d'on naix un traç, que s'aparta del cos i que representa un braç. La figura té penis i, per damunt d'aquest, es veuen dos traços corbats que tiren cap amunt, un d'ells entra en contacte amb el braç, possiblement representen la corda i l'arc. Les cames no presenten cap modelació clara, el pigment s'ha diluït i ha desdibuixat el contorn; els peus sí que estan indicats i un, el de l'esquerra, pràcticament s'ha perdut. El conservat es redueix a un xicotet traç que naix des de la cama i forma un angle obert.

Figura 9. Escaleriform. El motiu està situat en un plànol inferior a tots els altres motius, davall de la figura 4. El mo-

Figura 5. Motius del panell 1 del Corral del Tio Marcos.

tiu està cobert per la precipitació de carbonats i la seua observació resulta molt difícil. Hi ha pèrdues de pigment, tant a la part superior del motiu com a la part inferior, que afecten la conservació dels escalons i dels traços laterals. L'escaleriform està fet amb dos traços pràcticament paral·lels, de disposició vertical, entre els quals s'han realitzat almenys cinc traços lleugerament inclinats i perpendiculars als traços verticals.

Figura 10. Figura humana. Està orientada cap a l'esquerra. El motiu està localitzat a la dreta de la figura 9, en un plànol superior. Una xicoteta pel·lícula de carbonats cobreix pràcticament tot el motiu. La pèrdua de pigment afecta principalment una de les cames, la zona de la cintura, els braços i el cap. L'antropomorf presenta les cames flexionades, una forma un angle agut i el peu està recolzat al terra.

A l'altra cama, també doblada, el genoll és el que toca el sòl. Amb aquesta disposició de les cames, s'aconsegueix un moviment ascendent de l'antropomorf. El cap, pràcticament desaparegut, està coronat per un barret o toc del qual naix cap a l'esquerra una xicoteta visera. Pot ser que a la zona de darrere del cap porte una xicoteta motxilla, representada per una traça que li dona un aspecte circular. El cos és més ample a la zona de les clavícules i perd volum a mesura que dibuixa la zona de la cintura. El braç de l'esquerra pràcticament ha desaparegut, el de la dreta s'aparta del cos i es dobla a l'altura del colze, per a tornar cap a la cintura. Les cames estan molt poc modelades, encara que presenten una major amplària a la zona de les cuixes. El peu està indicat (fig. 5).

Al panell 2 tan sols hi ha restes de pintura de difícil lectura.

La mallada dels Serrans. Abric localitzat al marge esquerre del barranc de Terrassos, davant l'ombria Caparres, aigües amunt del corral del Tio Marcos, a 458 m sobre el nivell del mar. Enfront de l'abric i barranc avall, s'alça un pic que es coneix com els Castellarets. L'abric té una disposició horitzontal i 9 m de llargària per 2 m de visera a la zona més fonda. El nom de mallada està relacionat amb un 'lloc tancat on s'arreplega el bestiar que pastura al camp o la muntanya' o amb 'un clos, porció de terreny tancat, generalment de paret, dins del qual pastura el bestiar'. El que està clar és que és un topònim relacionat amb la ramaderia; de fet, ací passa la Canyada Reial de Malafatón, que arriba fins a València (Nacle i Velasco, 2001). L'únic motiu que hi ha està ubicat més o menys al centre de l'abric i a 30 cm de la base (fig. 6).

Figura 1. Antropomorf esquemàtic. El motiu està afectat per esvorancs que afecten la zona inferior de la figura, mentre que la pèrdua de pigment s'aprecia a la zona del cap i al braç dret. L'antropomorf està format per una barra vertical de vores irregulars, acompanyada d'un altra barra a l'esquerra, lleugerament trencada i de menors dimensions. Per damunt de la barra central i a la seua dreta, s'observen restes de pigment. Les primeres restes potser formen part del cap del motiu i, les altres, són les que queden de l'altre braç, que pràcticament ha desaparegut (fig. 7).

Abric del xarco Llosarets. Abric de dimensions considerables que s'obri al vessant dret del barranc de Terrassos, a 444 m sobre el nivell del mar, a l'anomenat xarco Llosarets. Davall de la balma, al mateix curs del barranc, hi ha un toll que té aigua tot l'any, del qual ve el topònim de la balma. Barranc avall, al marge dret, tocant a una de les parets del barranc, s'aprecia una xicoteta font. A la part superior del barranc, s'obri la Meravellosa, una masada construïda al voltant d'una xicoteta planura coberta per depòsits quaternaris que van permetre, no fa massa anys, activitats agrícoles. Enfront de la balma, està l'omnipresent lloma Tallada, de la qual destaquen les grans parets verticals que acaben formant un altiplà apte per a l'agricultura i la ramaderia. Des d'un poc més amunt d'on està la balma, amb art esquemàtic, s'aprecia el pic que hi ha al costat de la mallada dels Serrans i el Penyó.

L'abric té més de 16 m de llarg per 4,50 m de profunditat. Al seu interior podem diferenciar dues cavitats, la de l'esquerra, de majors dimensions, i la de la dreta, més xicoteta i que no arriba a tenir dos metres de visera. El perímetre de la base de l'abric va ser alterat amb dinamita i, aprofitant la modificació, es va fer un xicotet bancal, la terra del qual s'aguanta per mitjà d'un mur de pedra seca. L'únic panell amb pintures es localitza a la cavitat de l'esquerra, a 2,17 m del terra i a l'interior d'una xicoteta concavitat (fig. 8).

El panell està cobert per una pel·lícula molt fina de carbonats i presenta alguns esvorancs xicotets que a penes han afectat la conservació de les pintures.

Figura 1. Estem davant d'almenys vuit digitacions realitzades amb pintura de color roig, una barra i dos angles. Les digitacions estan ubicades a la part més elevada del panell i tenen certa disposició ordenada. Tres, les superiors,

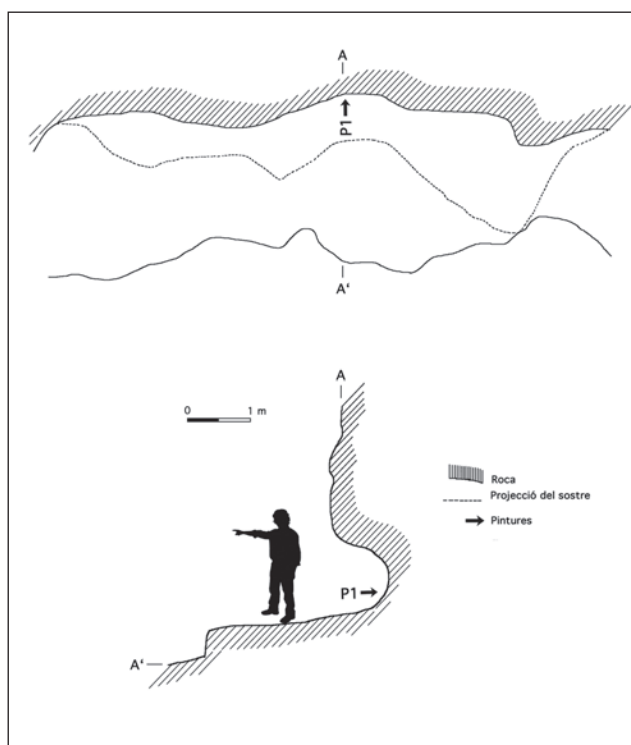

Figura 6. Topografia de la Mallada dels Serrans.

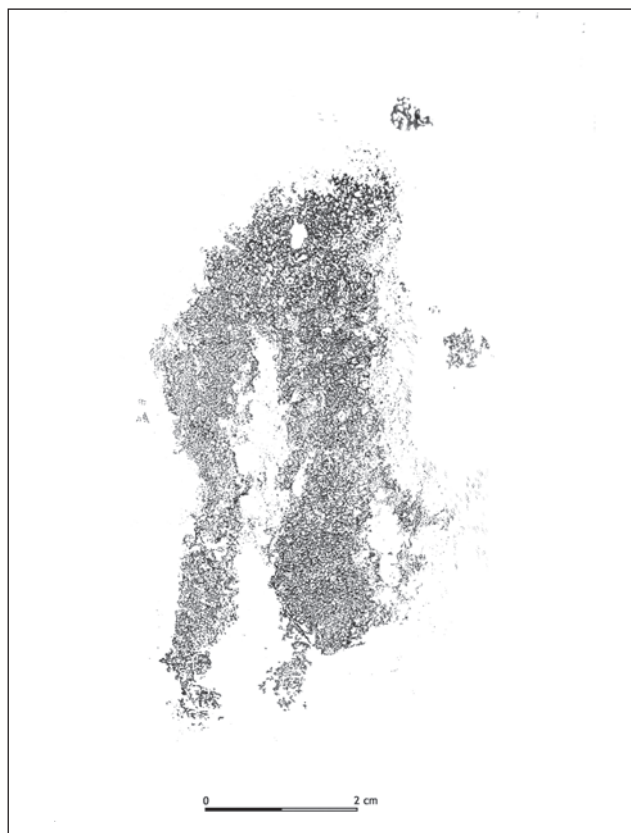

Figura 7. Motiu de la Mallada dels Serrans.

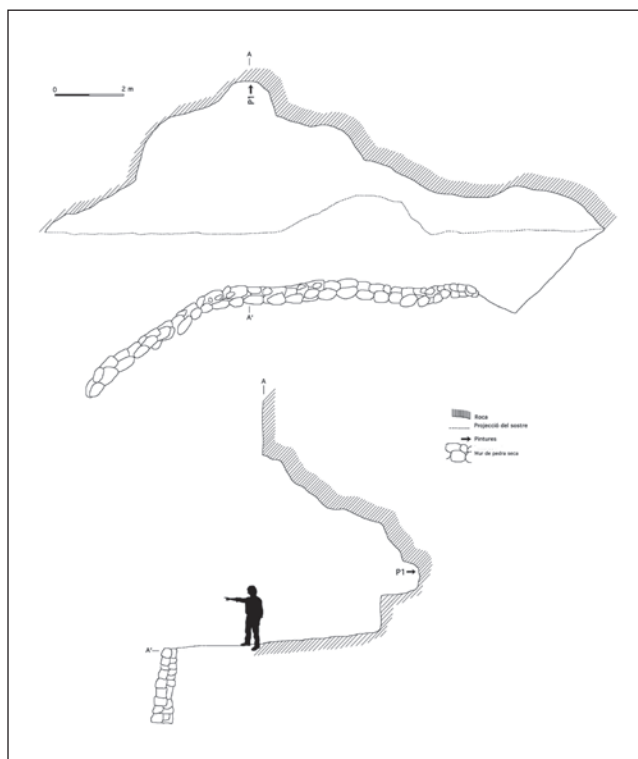

Figura 8. Topografia del Xarco dels Llosarets.

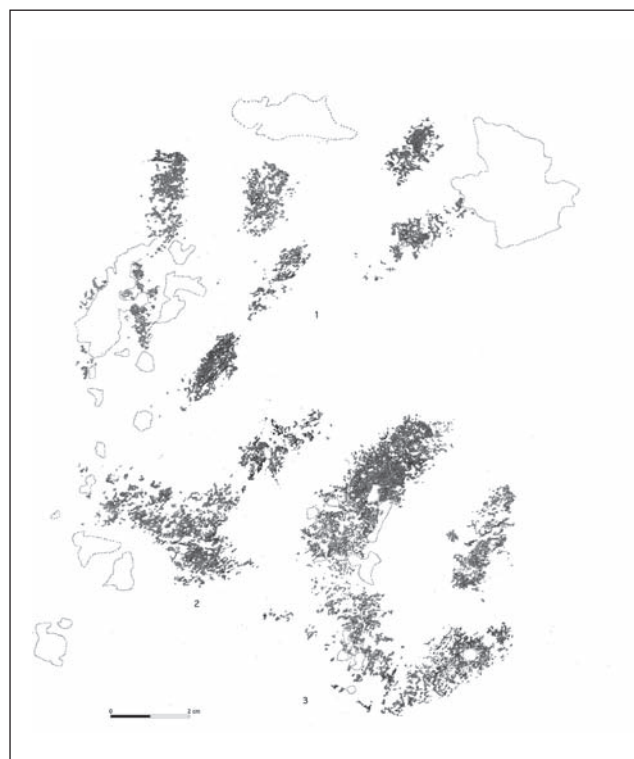

Figura 9. Motius del Xarco dels Llosarets.

tenen una distribució més o menys horitzontal i estan acompanyades, en un nivell inferior, per altres tres digitacions que formen parella amb les superiors.

Figura 2. A l'esquerra d'aquest agrupament, es conserven restes de pigment i una altra digitació, la qual apareix en un plànol inferior i en una situació intermèdia entre les dues últimes digitacions de l'esquerra.

Sota les digitacions hi ha una barra de disposició inclinada de la qual naix en direcció cap a la dreta una altra barra que forma un angle obert. La barra de l'esquerra pareix que sobrepassa el mateix angle en direcció cap avall.

Figura 3. A la dreta de l'últim motiu descrit, apareix una barra de disposició vertical inclinada de dreta cap a l'esquerra. Davall d'aquesta, sense que s'aprecie un contacte clar, apareix un altre angle obert cap a dalt, semblant a l'anterior, i damunt d'aquest, una altra digitació (fig. 9).

Abric de la Talaia. S'obri al marge dret del barranc de Boquella, en un penya-segat localitzat entre el Castellaret de Boquella i davall de la Talaia, damunt de la Caseta Paixerell, a 408 m sobre el nivell del mar. Des de la Talaia, hi ha una bona visió de la vall de Montesa i, des de la vall mateix, es veu aquesta torre de pedra. La balma té una visió més reduïda però, a causa de la seua ubicació, en una zona elevada d'un meandre, podem veure grans distàncies del barranc de Boquella i de la serra d'Énguera.

L'abric té unes dimensions reduïdes, 11,30 m de llarg per 3,70 m de profunditat. La base de l'abric està ple de sediment. També hi ha dos grans blocs en disposició horitzontal a la part central i, a l'esquerra, la vegetació acaba tapant l'abric mateix. Més o menys a la zona més profunda de l'abric, la cavitat pareix tenir continuïtat, s'aprecia una xicoteta concavitat que està reblida pel mateix sediment de la base. A la dreta d'aquest buit, és on estan els tres panells amb pintura (fig. 10).

D'esquerra a dreta el panell 1 s'ha pintat damunt d'una colada calcària que s'ha depositat en una superfície bastant irregular. Ací tenim una digitació de color taronja envoltada per altres restes de pigment de la mateixa coloració (fig. 11).

Panell 2. Està situat a uns 50 cm cap a la dreta del panell anterior. Els distints motius estan pintats damunt d'una superfície molt irregular, coberta per una colada i plena de forats. A l'esquerra del panell es veu una taca de color taronja d'uns 15 cm d'alçària per uns 8,50 cm d'amplària. Té una forma més o menys triangular i, en la part superior, està alterada per un esvoranc. A la dreta d'aquesta taca, i en una posició central, s'observen restes de pigments del mateix color i diferents traços de contorns irregulars que acaben definint una barra corbada, un punt i dues digitacions (fig. 12).

Panell 3. Està ubicat a 1,54 m del panell 2. La superfície sobre la qual s'han pintat els motius és molt irregular i també està coberta per una colada estalagmítica.

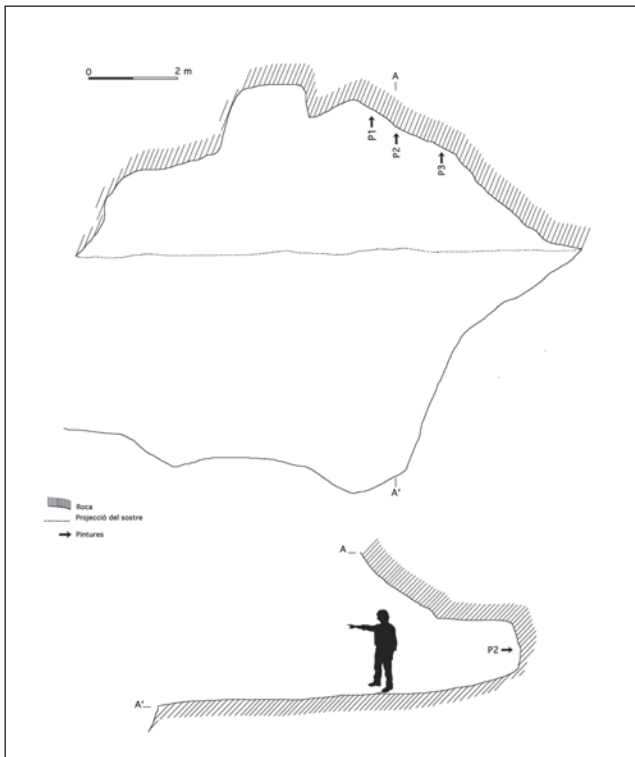

Figura 10. Topografia de la Talaia.

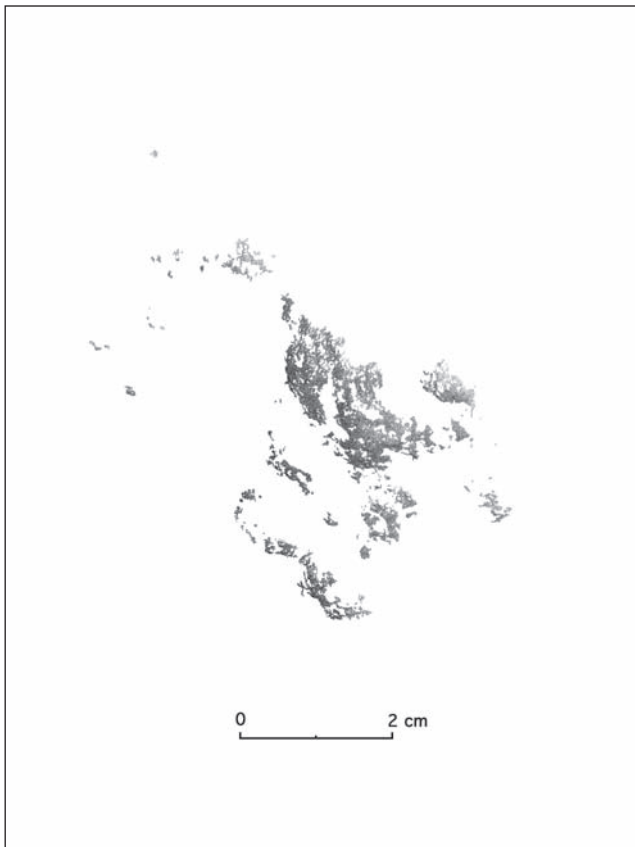

Figura 11. Motius del panell 1 de la Talaia.

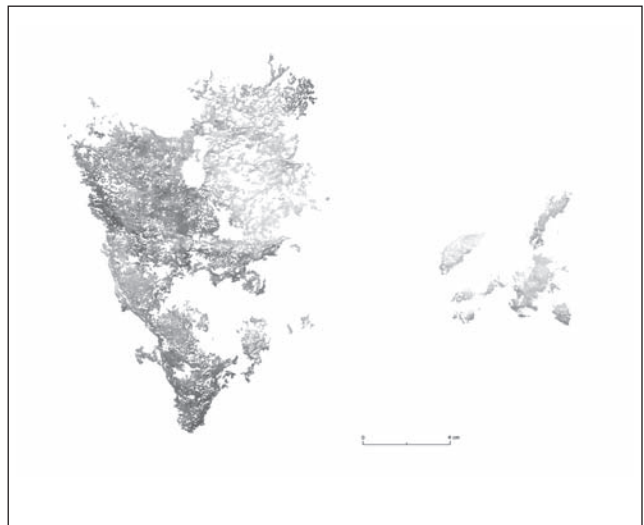

Figura 12. Motius del panell 2 de la Talaia.

Damunt d'una barra de disposició vertical i contorns irregulars d'uns 8,50 cm de llarg, naix una altra barra, esta vegada inclinada, que acaba formant un angle obert. En l'execució d'aquests motius s'ha aprofitat clarament el rocam. En un nivell superior, apareixen restes de pigment de difícil lectura i el mateix passa a l'esquerra de les barres (fig. 13).

Abric I de la Penya Llarga de la Saladella. L'abric s'obri pràcticament al cim de la penya llarga, a la cavitat que mira cap a l'oest, a 566 m sobre el nivell del mar. La cova es veu des de distints punts de la serra Grossa, així com des del pic on s'obri. La forma d'aquesta muntanya fa que la reconeguem sense cap dubte des de la vall, el port de l'Olleria o des del Campello o la Balarma, port que ens porta ja a la comarca de la Vall d'Albaida. El barranc que passa davall de la Penya Llarga porta aigua salada alguns mesos de l'any, situació que està relacionada amb els afloraments del Keuper a aquesta zona. Per altra banda, al peu mateix del massís, hi ha una font d'aigua dolça. Dalt del pic hi ha un assentament del bronze.

Aquest abric té unes dimensions considerables: 14,62 m de llarg per 5,81 m d'ample i 8 m d'alt. A l'abric podem distingir varies cavitats si recorrem als accidents topogràfics de les seues parets. A l'esquerra hi ha una cavitat de dimensions molt reduïdes, a la dreta de la qual s'obri la cavitat de majors dimensions, aïllada d'una tercera cavitat per una superfície estalagmítica. Finalment, a la dreta, s'obri una altra cavitat on es conserva el panell amb les pintures (fig. 14). La forma de la cova ens recorda una cara humana.

A l'únic panell amb pintures, hem documentat diverses restes de pintura de difícil interpretació, distribuïdes al voltant de tres buits xicotets. La pintura, en el seu origen, devia ser de color roig però ha acabat adquirint una tonalitat de color taronja en la majoria dels casos.

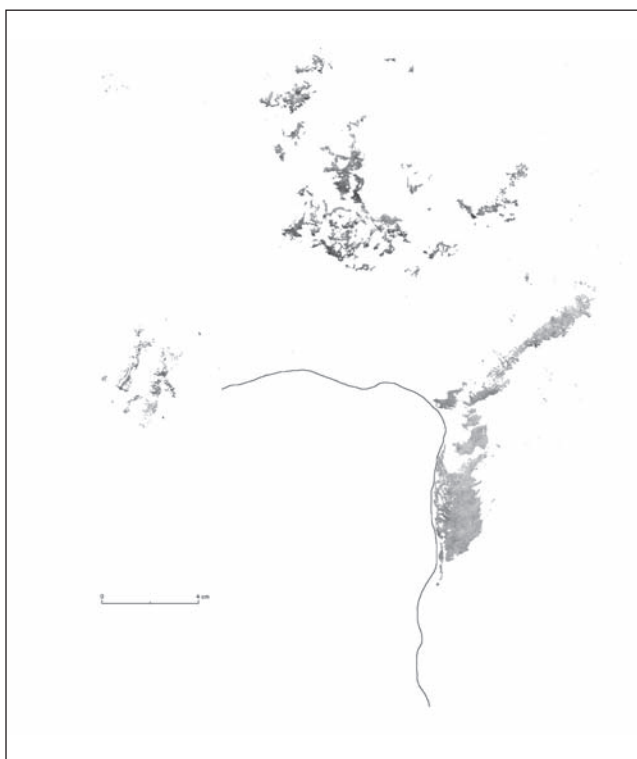

Figura 13. Motius del panell 3 de la Talaia.

Figura 1. Puntuacions. Es localitzen a la part inferior del panell. Tres puntuacions de color roig, dos de les quals estan una damunt de l'altra; a l'esquerra, hi ha restes de pintura.

Figura 2. Restes de pintura. En un nivell superior i desplaçat cap a la dreta, s'aprecien restes de pigment que no tenen cap forma aparent. El color és roig i taronja. A l'esquerra, a l'interior d'un xicotet buit, hi ha restes de pintura.

Figura 3. Esguitada de pintura. A la part superior del panell, s'aprecia una esguitada de pintura que forma un xicotet núvol de punts.

Figura 4. Restes de pintura. A la dreta de la figura 2, apareixen restes de pintura de difícil interpretació (fig. 15).

Abric II de la Penya Llarga de la Saladella. L'abric s'obri al marge dret del barranc de la Fos, al nord de la Penya Llarga, a 437 m sobre el nivell del mar. Al voltant, es troben restes de sílex que apareixen entre les escasses zones que no estan cobertes pel dens coscollar. L'abric on estan les pintures no es veu perquè està tapat per la vegetació però, damunt d'aquest, la roca adquireix un to roig que permet la seua localització. La visió des de l'abric mateix és molt reduïda, pràcticament es redueix als voltants més immediats.

L'abric té una boca d'uns 6 m d'amplària per 3 de fondària i 2,30 m d'alçària. Les parets estan bastant afectades per veladures orgàniques, pols i precipitacions de carbonat. Al seu interior també s'han fet algunes fogueres. La base de l'abric està coberta per excrements de cabra que tapen l'escàs sediment que es conserva al seu interior. Dins de la balma hi ha tres panells (fig. 16).

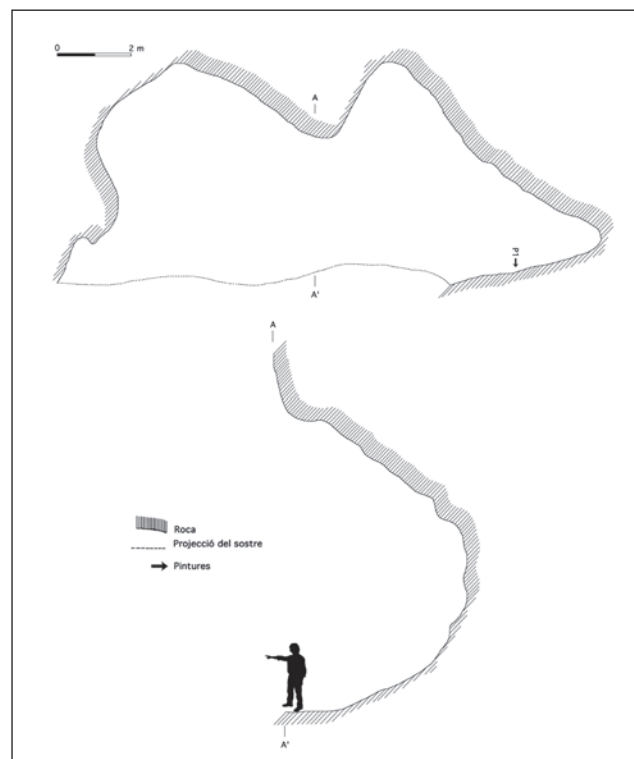

Figura 14. Topografia de l'Abric I de la Penya Llarga de la Saladella.

Panell 1. El primer està localitzat a la dreta de l'abric, damunt una colada estalagmítica. Hi ha tan sols un motiu de difícil visualització, ja que està bastant cobert per una pàtina de pols i carbonats, entre altres coses.

Figura 1. El motiu, un antropomorf amb el cap cap avall i orientat cap a l'esquerra, com si es desplomara, està afectat per la pèrdua de pigment en pràcticament tota la seua superfície, mentre que la part del cap ha desaparegut perquè hi ha un esvoranc. La figura també ha sigut alterada per una sèrie d'incisions xicotetes, possiblement fetes amb algun element metàl·lic, però en aquest cas pràcticament no han afectat la seua conservació. Quan salta el pigment, apareix una pàtina negra.

El cos té forma de barra però pareix més ample a la zona de contacte amb les clavícules, encara que és una zona on el pigment ha desaparegut considerablement. Ací apareix un braç realitzat amb un traç que no presenta cap modelació. A l'extrem hi ha un altre traç, un poc menys gros, que puja cap amunt i es desvia cap a la dreta. A la part central, el traç es torna més gros i dibuixa una forma semicircular. Aquest traç pot ser que forme part d'un arc que pràcticament ha desaparegut.

A l'altura de la cintura, hi ha un engrossiment que deu estar relacionat amb la natja. D'aquesta i en una posició forçada, naixen dues cames. La de l'esquerra, desproporcionada, es dobla per la part del genoll. La zona dels panells, que no està modelada, és molt llargaruda. El peu està indicat per mitjà d'un xicotet traç. L'altra cama, la de la dreta, pren una disposició vertical respecte a la natja i dibuixa un engros-

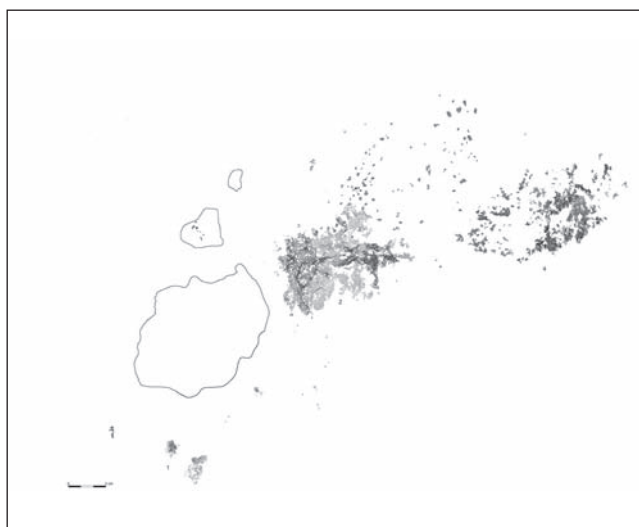

Figura 15. Motius de l'Abric I de la Penya Llarga de la Saladella.

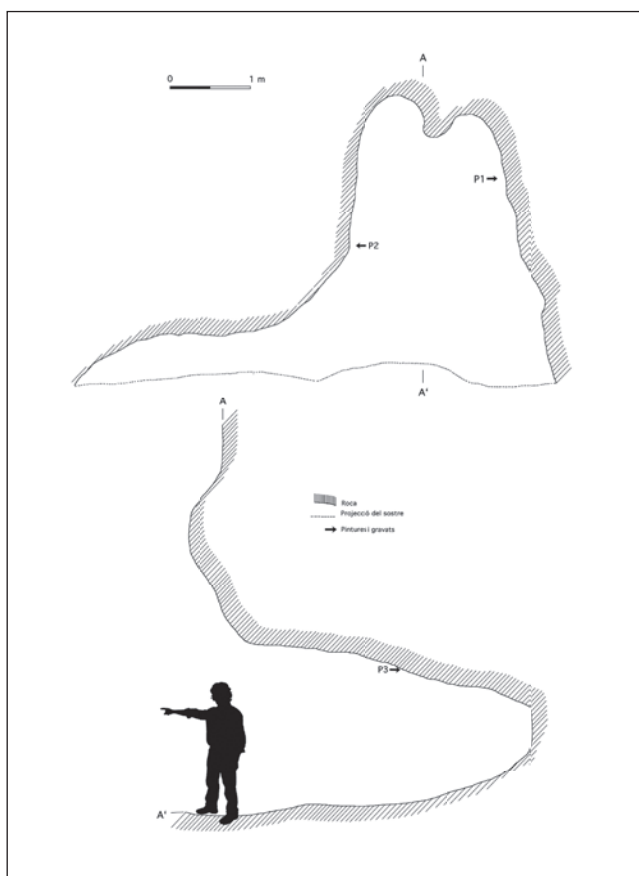

Figura 16. Topografia de l'Abric II de la Penya Llarga de la Saladella.

siment cap a l'altura del genoll. A partir d'ací el traç, que representa els panxells, es desplaça cap a la dreta.

Figura 2. A la dreta de la figura, hi ha restes de pigment (fig. 17).

Panell 2. Aquest panell està realitzat al sostre de la cavitat, a l'altura del panell 1, a 1,60 m del terra.

Figura 17. Motius del panell 1 de l'Abric II de la Penya Llarga de la Saladella.

Figura 1. Ací veiem uns traços molt fins fets amb pintura seca que estan realitzats sota unes formacions de color negre. La part superior del motiu està més alterada, part del pigment ha desaparegut. Després es veuen tres traços, també afectats per la pèrdua de pigment, que tenen un desenvolupament pràcticament paral·lel en tot el seu recorregut. A la part inferior, els tres traços tendeixen a convergir i en queda un sol (fig. 18).

Panell 3. Ubicat a la paret dreta de la cavitat, a 56 cm del terra, conté gravats coberts per una lleugera pàtina.

Figura 1. Per mitjà de traços descuidats, s'han gravat dos feixos de traços que es creuen entre ells en un punt més o menys central (fig. 19).

Barranc de la Font d'Arnau. L'abric s'obri al marge esquerre del barranc de la Font d'Arnau, a 450 m sobre el nivell del mar, a la penya-segat que es desenvolupa davall de la corda del castell. A la dreta s'alcen la penya l'Àliga i el Penyó. Als dos cims d'aquestes muntanyoses,

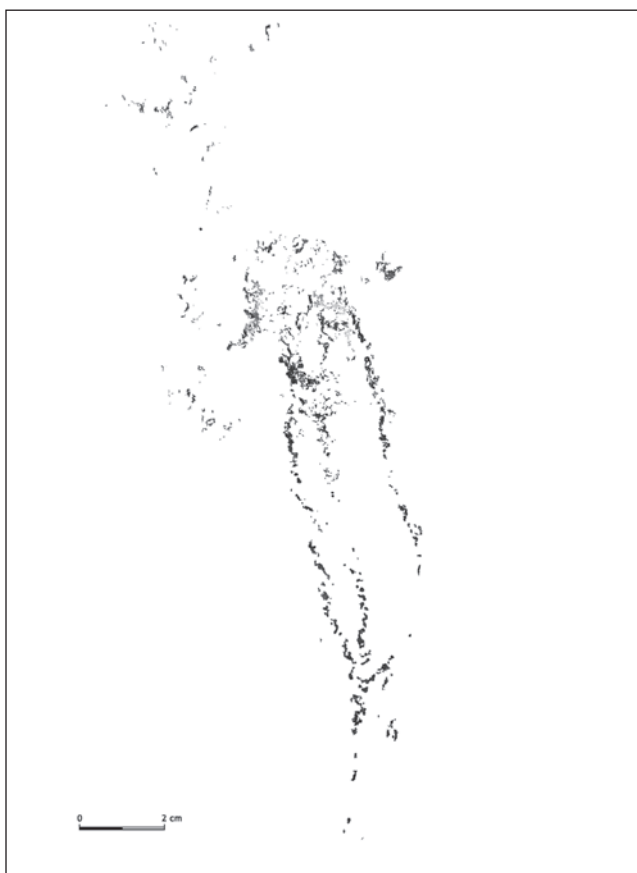

Figura 18. Motius del panell 2 de l'Abric II de la Penya Llarga de la Saladella.

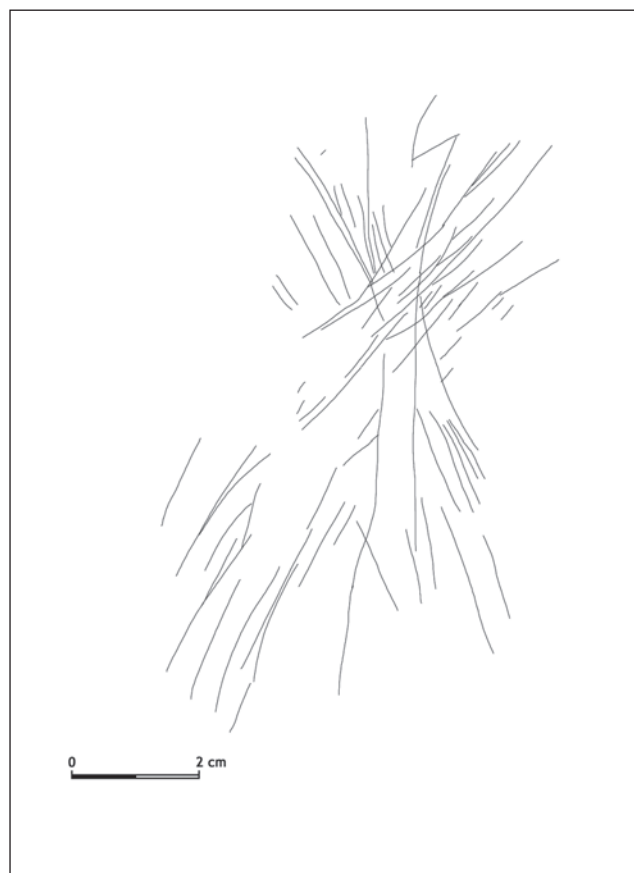

Figura 19. Motius del Panell 3 de l'Abric II de la Penya Llarga de la Saladella.

hi ha ceràmica feta a mà que pertany a l'edat del bronze; a més, al cim del Penyò vam trobar una destrala de pedra polida. No molt lluny de la balma, a uns 40 m, es troba la cova del Cavall, que, com veurem després, també té art rupestre i restes arqueològiques relacionades amb el III mil·lenni aC; damunt està el castell islàmic. Des de la balma es veu gran part de la comarca: Montesa, Alcúdia i Canals, el Puig de Xàtiva, el turó de Santana...

La balma té uns 11 m de llarg per 1,70 m de visera a la zona més fonda i 7 m d'alçària. A l'abric trobem tres cavitats definides per diversos accidents topogràfics. La més xicoteta és la de l'esquerra, que forma una concavitat a la qual s'accedeix amb dificultat, i varies colades estalagmítiques es desenvolupen a les seues parets. Al seu costat s'obri una cavitat molt més gran i les seues parets també estan cobertes per varies colades que presenten distints graus de desenvolupament. Aquesta última cavitat queda aïllada de la tercera per un promontori rocallós que es desenvolupa a la base. A aquesta cavitat menuda i de reduïda visera, és on està l'únic panell amb pintura (fig. 20).

Al panell tan sols trobem un motiu.

Figura 1. Barra esquemàtica. El motiu té uns 14,5 cm de llarg. La barra s'ha fet amb un traç de contorns irregulars, té una distribució horitzontal i dibuixa un perfil un poc còncau.

A l'extrem dret, la barra és més ampla i tendeix a adquirir una forma circular, en la qual s'observa la presència d'uns traços radiats molt fins. Aquesta zona és la més afectada per concrecions calcàries, la qual cosa pot estar influïent en la lectura correcta del motiu (fig. 21).

Cova del Cavall. S'obri a la mateixa paret que l'anterior abric, a escassos metres. La cova té una boca circular d'uns 80 cm de diàmetre. A l'esquerra de la boca mateix, s'obri una xicoteta cavitat que té a penes un metre d'amplària i que, a diferència de l'anterior, no té desenvolupament vertical. En contacte amb el terra s'aprecia una altra boca, aquesta vegada reblida per sediment. En la col·lecció museogràfica de Vallada, es conserven restes arqueològiques procedents d'aquesta cavitat relacionades amb un aixovar d'un enterrament múltiple que cronològicament potser se situen al voltant del III mil·lenni (Martí, 1981, Simón, 1998 y Soler 2002), sobre els quals tornarem en la discussió d'aquest treball.

A aquesta cavitat hem trobat dos panells amb pintures. El panell 1 es localitza en l'entrada de la cova, a la dreta. El segon, ja a l'interior de la cavitat, a uns 80 cm de la boca i en una xicoteta concavitat que s'obri a la dreta (fig. 22).

Panell 1. La superfície d'aquest panell està molt alterada per esvorancs, ratlles gravades i grafitats gravats.

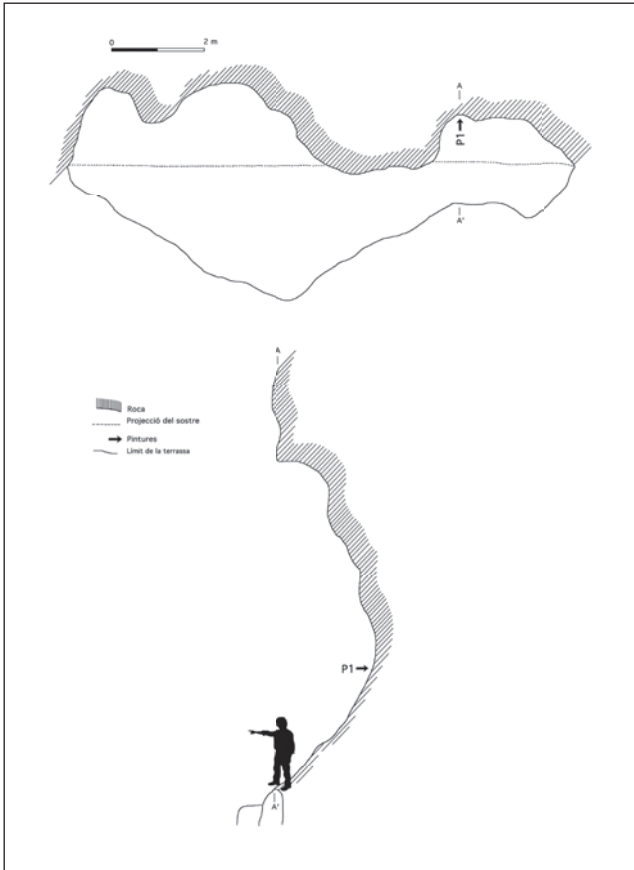

Figura 20. Topografia de la Font d'Arnau.

Figura 1. Barra esquemàtica. Presenta una disposició vertical i està pintada a l'interior d'una xicoteta concavitat. A penes té 6 cm de llargària. A la part superior acaba en forma semicircular, els contorns són irregulars i el pigment té menys amplària a mesura que el traç descendeix cap avall. A la part inferior, també hi ha pèrdua de pigment.

Figura 2. Antropomorf llevantí. Aquesta figura està orientada cap a la dreta. Està ubicat en un nivell inferior a la figura 1 i desplaçat cap a l'esquerra. El pigment és roig però té una consistència més diluïda que la de la barra. De l'antropomorf, tan sols es conserva la part del cap, el coll, part del braç i del cos, i el que podem considerar l'arc. El cap és circular i la part superior està tocat per dos apèndix menudets, com si foren dues orelletes xicotetes. El coll és massís i el cos pràcticament ha desaparegut. A la dreta, a l'altura de les clavícules, hi ha un traç, que deu representar el braç, que es dirigeix cap a un altre traç, de recorregut paral·lel al cos, però que pren curvatura en els seus dos extrems, aspecte que ens recorda a la representació dels arcs. Aquest, a la part de darrere i per davant, conserva restes de pigments que possiblement formen part de les varetes.

Figura 3. Barra esquemàtica inclinada de vores irregulars que ha perdut part del pigment i també està afectada per esvorancs (fig. 23).

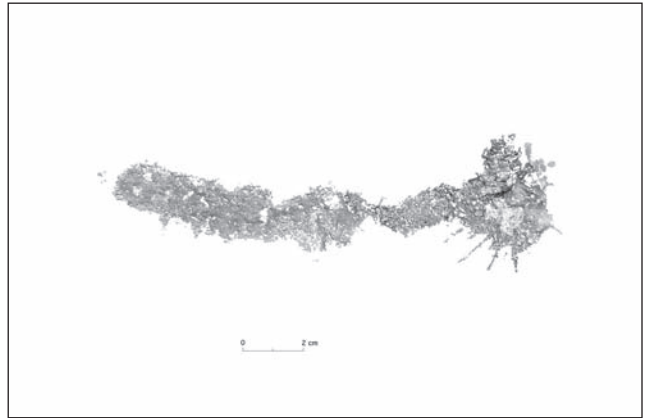

Figura 21. Motiu de la Font d'Arnau.

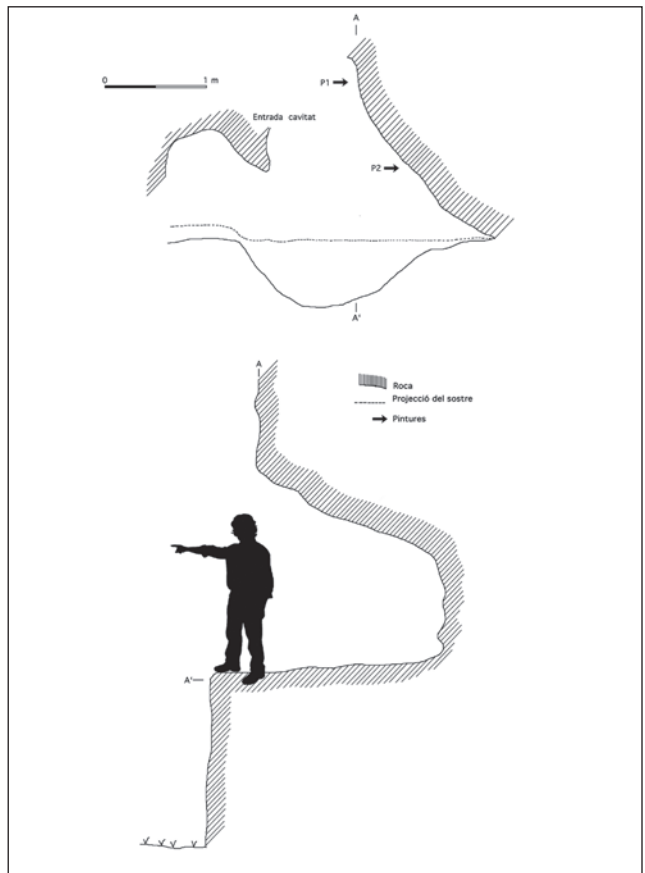

Figura 22. Topografia de la Cova del Cavall.

Panell 2. La superfície d'aquest panell està ben conservada. A la part inferior hi ha restes d'òxids que dificulten la lectura dels motius.

Figura 1. Possible escaleriform. Està afectat per la pèrdua de pigment en pràcticament tota la seua superfície, encara que aquest problema de conservació és més evident a la part inferior del motiu on, a més, hi ha dos esvorancs. El motiu està format per una barra de disposició horitzontal de la qual naixen dues barres pràcticament paral·leles. El traç superior

Figura 23. Motius del panell 1 de la Cova del Cavall.

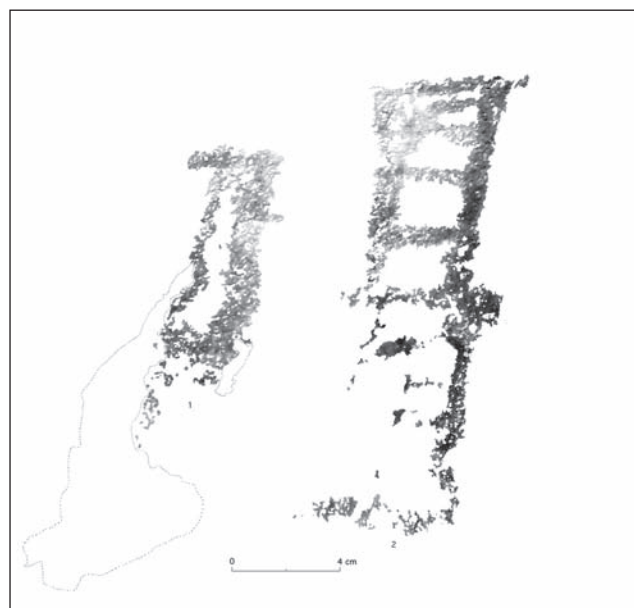

Figura 24. Motius del panell 2 de la Cova del Cavall.

supera per l'esquerra la barra inferior. La barra de la dreta està tallada per una altra barra, que a l'espai delimitat per les dues barres verticals desapareix, però sí que es prolonga cap a l'esquerra. A la part inferior les dues barres de disposició vertical, estan unides per una altra barra de disposició horitzontal. Després, el pigment pràcticament desapareix.

Figura 2. Escaleriform. Està situat a la dreta de la figura 1. És més gran que l'altre i també té problemes de conservació per pèrdua de pigment a la part inferior. El motiu està fet amb dues barres de disposició vertical i paral·leles entre si. Al seu interior, almenys hi ha deu barres de disposició horitzontal, algunes de les quals sobrepassen la barra de la dreta, en concret la primera de la part superior i la que fa set en posició descendent; aquesta última també pareix que es prolonga cap a l'esquerra. L'última de les barres de disposició horitzontal continua cap a l'esquerra (fig. 24).

La cova Santa. La cova s'obri a l'ombria de la corda del castell, a 420 metres sobre el nivell del mar. De boca redona, té una entrada vertical, amb una caiguda d'uns 2,5 m. Sota l'entrada s'obri una xicoteta cavitat on van aparèixer les restes d'un enterrament múltiple del III mil·lenni amb el seu aixovar. En la cavitat s'han recuperat restes de ceràmica ibèrica i medieval (Martí, 1981; Bernabeu, 1984; Soler, 2002).

La cavitat és una diàclasi que té una direcció aproximada sud-oest. Una vegada dins, ens troben una gran sala que va des de la vertical de l'entrada fins al final reblit per còdols de distinta grandària. La sala més gran té uns 18 m de longitud per uns 8 d'amplària. Als dos costats d'aquesta sala més gran, s'obrin xicotetes galeries de curt recorregut i poca alçària.

Únicament hem localitzat un panell amb un únic motiu pintat damunt d'una colada estalagmítica situada al costat

d'una gran columna estalagmítica, a 5,60 m de la boca d'entrada i a 80 cm del terra (fig. 25).

Figura 1. En una superfície d'uns 50 per 20 cm apareix una esguitada de pintura de disposició vertical a la qual s'observen nombroses puntes de pintura de color taronja. La quantitat principal de puntets es localitza a un plànol superior, després la colada queda interrompuda, i en un nivell inferior apareixen altra vegada les esguitades, que aquesta vegada tenen un color roig més intens (fig. 26).

A l'entrada de la cova mateix, la paret de l'esquerra ha sigut alterada per mitjà d'un picat metàl·lic. La colada estalagmítica afectada té forma redona i damunt de la seua superfície hi ha gravats de cronologia històrica que impedeixen la lectura correcta de possibles gravats de cronologia més antiga.

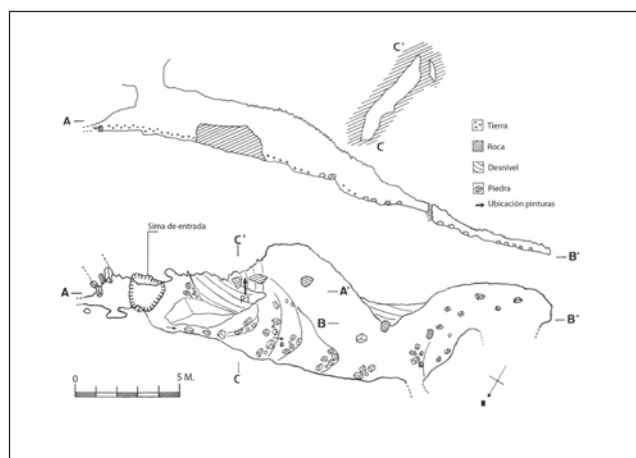

Figura 25. Topografia de la Cova Santa (presa i modificada de Martí, 1981: 162, figura2).

Figura 26. Motius de la Cova Santa.

4. DISCUSSIÓ

A la comarca de la Costera, la presència humana comença a l'interglacial Riss-Würm, com així s'ha posat de manifest a la cova Negra (Xàtiva) (Villaverde, 1984; Fernández Peris i Villaverde, 2001). Per altra banda, també s'han documentat dues rascadores, una a la Fonsanta i l'altra al Cànyoles; totes dues s'han relacionat amb el mosterià (Molina i McClure, 2004: 158). Més recentment, a la muntanya de Santa Bàrbara de la Font de la Figuera, s'ha excavat un nou jaciment amb presència de rascadores mosterianes (c. p. Miguel Vicente).

Les notícies que fan referència al poblament humà al llarg del paleolític superior no són molt abundants, encara que la documentació existent ens indica que n'hi ha un increment de troballes arqueològiques al llarg del final del pleistocè i l'inici de l'holocè. Així ha quedat constatat a la Cova Santa de la Font de la Figuera (Molina i McClure, 2004: 153) en els materials recuperats en el sector Carrasca o a la rambla del Fossino i els primers subsectors del Cànyoles (*Ibidem*: 160), els recuperats a la Lloma Alta (Ribera, 1996:178) o al jaciment arqueològic que s'ha conegut molt recentment al barranc de Boquella (Hernández i Martínez Valle, 2008: 28-29). Per altra banda, les excavacions que estan portant-se a terme a la cova dels Mosseguellos (Vallada)

testifiquen la presència humana almenys des del magdalenianà superior (Aparicio, 2002). A aquesta cavitat, també s'ha constatat la suposada presència d'art paleolític, en concret unes mans en negatiu de color roig, groc i blanc (*Ibidem*, 2002), que nosaltres considerem producte d'una falsificació realitzada entre els anys 1996-1997.

Una vegada més, al llarg de la Costera hi ha una manca de dades arqueològiques que documenten les etapes corresponents als últims caçadors-recol·lectors. Principalment, estem davant de dades soltes i els jaciments que poden relacionar-se amb el mesolític són pràcticament inexistent, tan sols ha quedat constada la presència als sectors de l'1 al 3 del Cànyoles d'un xicotet trapezi amb els dos costats còncaus (Molina i McClure, 2004: 160). No obstant això, la vall drenada pel riu Cànyoles no està lluny del nucli mesolític de l'Alt Vinalopó (Casa de Lara i Arenal de la Virgen) i la Canal de Navarrés (Cueva de la Cocina, Albufera de Anna, Fuente de la Ceja, Cenajo de la Peña).

Més nombrosos són els jaciments que podem incloure com a neolítics al llarg de la Costera. Hi ha constància de materials, principalment ceràmica cardial, relacionats amb el neolític antic a la cova del barranc Fondo (Xàtiva) (Pla, 1972), la cova Santa (la Font de la Figuera) (Aparicio *et al.*, 1979, 1983 i 1984), la cova del Triangle (la Font de la Figuera), el barranc de Palop (Moixent) (Aparicio i San Valero, 1977) i el Carassol de Bernissa (Xàtiva). Però l'únic assentament a l'aire lliure que es pot enquadrar dins del neolític I és el mas de Sant Joaquim (Molina i McClure, 2004).

La informació sobre el neolític II és més completa (García Borja *et al.*, 2009: 220 i 221), i disposem dels jaciments de la Calereta (la Font de la Figuera), casa Fossino (Moixent), mas del Fondo (Moixent), mas de Sant Joaquim (Moixent), Camí del Puntal (Moixent) (Molina i McClure, 2004), i la Mesquitella (Galiana *et al.* 1998), entre d'altres, molts dels quals no estan gairebé lluny del mateix Capurtxo. Entre els jaciments del neolític II hem de destacar la casa Garrido Nord II, ja que és l'únic jaciment d'aquesta cronologia que ha sigut objecte d'una excavació sistemàtica. A aquest assentament a l'aire lliure, les ceràmiques presenten formes característiques del III mil·lenni aC, sobre la base de les quals els investigadors suggereixen una cronologia al voltant del 3900 i el 3000 cal. BC (García Borja *et al.*, 2009: 219).

Seguint el discurs cronològic, direm que l'horitzó campaniforme també ha quedat documentat a la cova Santa de la Font de la Figuera (Ribera, 1995) o a la cova Santa de Vallada (Martí, 1981: 183, Juan Cabanilles, 1990: 219, Bernabeu, 1984: 22, Soler, 2002: 31, Simón, 1998: 127), on gran part dels materials arqueològics procedents de l'excavació duta a terme per B. Martí s'inscriurien en l'eneolític o calcolític ple (Martí, 1981: 182, Soler 2002: 31). Tanmateix, a la cova del Cavall, trobem distints materials arqueològics que potser se situen cronològicament entre el campaniforme i l'edat del bronze (Simón, 1998: 130).

Però és al llarg de l'edat del bronze quan més assentaments arqueològics es documenten (Ribera, 1996: 180;

García Borja, 2004), alguns dels quals estan actualment en procés d'excavació, com és el cas de l'altet de Palau (c. p. de Pedro Michó). Al terme municipal de Vallada, estan els assentaments de l'alt del Picallo, el Castellaret, el Castellaret del camí d'Énguera, el Tossal, la Moleta del Tren, la Torreta, la Vuelta, Penyó, la Penya l'Àliga, la Racona, entre d'altres. I també podem remarcar la presència d'algunes coves d'enterrament múltiple de la mateixa cronologia, com pot ser el cas de la cova del Garrofer i possiblement de la cova de les Covarxes. És ara quan es produeix la plena ocupació de la comarca (Berlanga y García Borja, 2010: 308).

La vall de Montesa no disposa d'un nombre molt elevat de conjunts d'art rupestre si el comparem amb els nuclis del massís del Caroig o els de la Vall d'Albaida. No obstant això, la diversitat temàtica i artística és molt nombrosa. Pel que fa als conjunts llevantins: a l'abric de la Penya trobem, entre altres motius, una escena de caça i una escena de recol·lecció de la mel. A l'abric del barranc de les Coves de les Alcusses, destaca la presència de dos arquers llevantins (Galiana *et al.*, 2005). Per altra banda, a la Coveta de les Cabres s'aprecia una cabra llevantina i a l'abric Gontran trobem diverses figures animals (cérvols i cérvoles) i humanes d'estil llevantí (Gontran, 1996). No és un conjunt prou nombrós com per a establir comparacions, però sí que podem dir que algunes de les figures humanes ens recorden a les representades a la conca mitja del Xúquer o, més concretament, a l'abric del Ciervo, o l'arquer del abric de la Tortosilla.

Quant a l'art esquemàtic al barranc del Bosquet, a l'abric I, hi ha un serpentiforme en el panell 0, també es poden observar les tectiformes, antropomorfes i altres pintures esquemàtiques del panell 2, els caprins esquemàtics o semiesquemàtics dels panells 3 i 5, o les línies anguloses i els antropomorfs esquemàtics dels panells 7a i 7b; a més, a l'abric II, s'han documentat dues barres esquemàtiques (Hernández i Centre d'Estudis Contestans, 1984). Aquestes manifestacions artístiques del Bosquet presenten gran similitud formal amb els motius documentats al barranc Moreno i a altres enclavaments del massís de Caroig.

Els conjunts localitzats als treballs de prospecció que hem realitzat es distribueixen en espais que tenen algunes d'aquestes característiques: es troben al voltant de muntanyes far, a llocs de pas, punts d'aigua o a coves d'enterrament, encara que en alguns dels conjunts d'art rupestre conflueixen varies variables.

Muntanyes far. Hem denominat muntanyes far als relleus prominents que destaquen en el paisatge. Així, hem pogut comprovar que de Moixent a Vallada no hi ha cap penyal que destaque en el paisatge que no estiga acompanyat d'alguna manifestació artística. De fet, al voltant del Picallo (Moixent) està l'abric llevantí de la Penya, al barranc de les Coves (Ribera *et al.*, 1995), i aigües avall els conjunts esquemàtics del barranc del Bosquet (Hernández i CEC, 1984; Aparicio, Beltran i Boronat, 1988; Cháfer 1996), barranc que vessa les aigües al riu Cànyoles, i cap a l'oest l'abric de

les coves de les Alcusses, als peus de la Bastida (Galiana *et al.*, 1998).

Per altra banda, al costat del Penyó (Vallada), també hem trobat art esquemàtic (una barra horitzontal radiada al seu extrem dret) a l'abric del barranc de la Font d'Arnau. A escassos metres està la cova del Cavall, on hi ha art esquemàtic (barres verticals principalment) i llevantí (restes d'un antropomorf), a la dreta de l'entrada de la cavitat, i unes figures de color taronja ja dins de la cova que també podem considerar com a esquemàtiques.

A la Saladella Llarga (Vallada), també hi ha dos abrics amb pintures: l'abric I de la Saladella Llarga, ubicat a la part més alta del cim i on hi ha restes de pintura i una digitació, i l'abric II de la Saladella Llarga, ja al barranc de la Fos, encara que en aquest cas no tenim clara la seua adscripció cronològica.

Ja dins del barranc de Terrassos, davant dels Castellarets, està la mallada dels Serrans, on hi ha també un antropomorf esquemàtic. En aquest mateix barranc està l'abric del xarco del Llosaret, davant de la llima Tallada, davall de la Meravellosa, on també apareix un panell esquemàtic amb barres i digitacions.

La peculiaritat de l'abric és que, des d'aquest, hi ha contacte visual amb el pic anterior, els Castellarets, i amb el Penyó. Al mateix barranc de Boquilla, molt prop de la Talaia, del Castellaret de Boquilla i de la mola del Pi, promontoris que destaquen en el paisatge, s'han documentat restes de pintura esquemàtica. A aquest barranc, molt més cap a l'interior i ja al terme d'Énguera, quan pren el nom de barranc de la Hoz, es troba l'abric del xarco de la Pregunta, amb art llevantí (Mesado i Sarrió, 2000).

Llocs de pas. Com també era previsible, no tots els abrics s'articulaven al voltant d'un penyal, poden estar ubicats a llocs de pas. Ací apliquem el concepte desenvolupat per un altre investigador (Martínez, 1998: 552). Per a ell, aquests abrics es localitzen a les immediacions d'un tossal, d'un estret o a un port i, per tant, estan ubicats a zones que permeten la comunicació entre dues vessants o àmbits territorials. I així passa al l'abric que hem documentat a l'entrada del barranc de Terrassos, el corral del Tío Marcos, on hi ha distints motius llevantins que tenen els paral·lels més pròxims a l'abric de la Tortosilla (Martínez Valle i Guillem, *e. p.*). I també, als abrics I i II del barranc de la Fos (Montesa), ubicats al marge esquerre i dret del barranc de la Fos, a la mateixa zona de contacte amb el riu Cànyoles, hi ha restes de pintura i almenys una digitació esquemàtica. Aquests abrics tenen en comú algunes característiques en la seua ubicació; es troben a zones de pas de la vall cap a la muntanya i no s'aparten excessivament de la vall, aspectes que són compartits pel grup de pintures de la serra Bernissa, on s'han documentat pintures esquemàtiques a la cova gran de la Petxina i la cova del Pernil (Breuil, 1933-35; Hernández *et al.*, 1986). De tota manera, la ubicació de la cova de la Petxina es troba en un punt de pas que s'allunya de la vall de la Costera (fig. 27) i dona pas a la Vall d'Albaida,

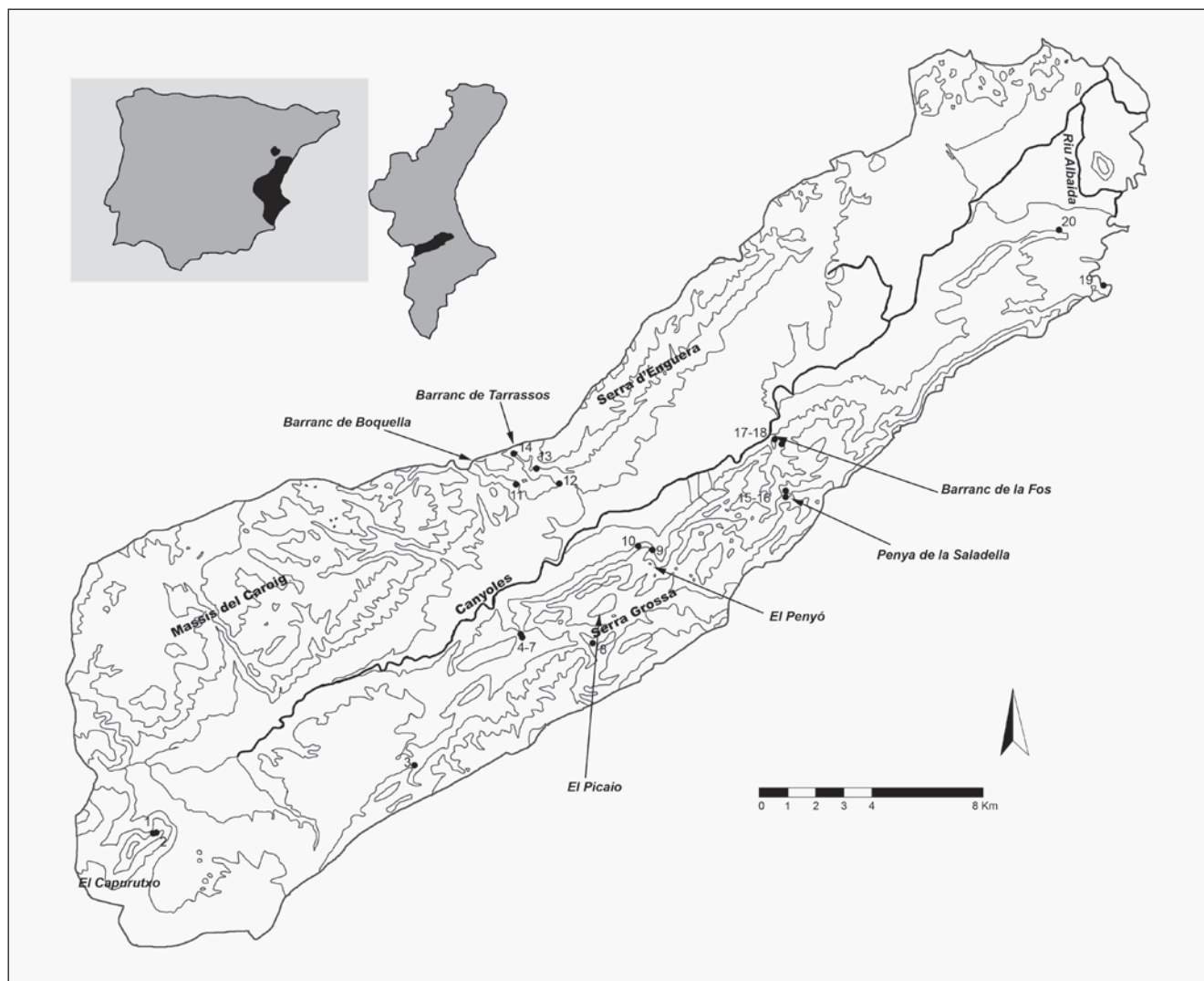

Figura 27. Lo calització dels distints jaciments amb art rupestre en la comarca de la Costera: 1. La Cova Santa; 2. La Balconada; 3. Barranc de les Coves de les Alcusses; 4. Barranc del Bosquet. Abric I; 5. Barranc del Bosquet. Abric II; 6. Coveta de les Cabres; 7. Goltrán; 8. La Penya; 9. Barranc de la Font d'Arnau; 10. La Cova Santa; 11. La Talaia; 12. Corral del Tio Marcos; 13. La Mallada dels Serrans; 14. Xarco del Losaret; 15. Abric I de la penya llarga de la Saladella; 16. Abric II de la penya llarga de la Saladella. 17.; Barranc de la Fos. Abric I; 18. Barranc de la Fos. Abric II; 19. La Cova gran de la Petxina i 20. La Cova del Pernil. (pres i modificat de Berlanga i García Borja, 2010: 306, Figura 2)

on cal recordar que hi ha un nombre considerable d'abrics amb pintures rupestres: abric de la Creu, abrics de la Monja, abric de la Fos (Ribera *et al.*, 1998) i els abrics del barranc de la Mata (Torregrosa *et al.*, 2001 i Torregrosa *et al.*, 2006).

Així doncs, aquest tipus de distribució, una altra vegada més, incideix en l'important paper que ha jugat aquest corredor natural en la construcció del paisatge social al llarg de la consolidació de l'economia de producció d'aliments. Aquest aspecte també va influir clarament, per exemple, en l'articulació del territori en distints períodes de la prehistòria (Pérez Ballester i Borreda, 1997; Berlanga y García Borja, 2010) i en l'època ibèrica (Iborra, 2004: 255).

Punts d'aigua. Per altra banda, els conjunts del barranc del Bosquet estan al voltant de l'aigua, igual que la cova

gran de la Petxina. I al bosquet (Cháfer, 1996), la temàtica de l'art esquemàtic ens recorda molt als temes que podem trobar a Bicorp (Hernández i Martínez Valle, 2008). Aquest aspecte reforça encara més el vincle entre aquestes dues concentracions d'art postpaleolític, el barranc del Bosquet i Bicorp. En aquesta mateixa percepció simbòlica del paisatge queda integrada la peculiaritat d'aquests barrancs que, a més de tenir aigua, són barrancs molt encaixats i tortuosos.

Coves d'enterrament. Hi ha un fet que comença a contrastar-se al llarg de tot el territori valencià: la presència d'art postpaleolític a l'interior de les coves o a l'aire lliure, acompanyat en ocasions d'enterraments. En aquest sentit, podem destacar la cova de la Pipa, abric II de la rambla de la Morellana, o la Cova de l'Estaró, totes situades al riu de

les Coves (Guillem *et al.*, 2011). Més cap al sud, està la cova la Sarsa, jaciment arqueològic que, a falta de tenir una cronologia absoluta, pot ser situada al voltant del v mil·lenni i inicis del iv mil·lenni aC (Martí, 1980), que, a més de tenir art esquemàtic al seu interior (Miret *et al.*, 2006), també ha sigut utilitzada com a cova d'enterrament (Casanova, 1978). Una situació diferent la podem constatar a la cova Santa de la Font de la Figuera, on no s'ha contrastat l'ús com a cavitat d'enterrament però sí que té art esquemàtic al seu interior. Ja de cronologies més recents i a la Costera, sí que hi ha cavitats que disposen d'art rupestre al seu interior i que, a més a més, s'ha confirmat la seua utilització com a contenidor funerari. Estem pensant en la Cova Santa de Vallada i en la cova del Cavall. Els enterraments col·lectius, com ja hem apuntat abans, es van dur a terme en un període cronològic que deu estar entre l'eneolític i la cultura del vas campaniforme, que en datacions calibrades deu estar al voltant del 3400-2220 cal. BC.

De l'art rupestre de la cova del Cavall, no sabem si les digitacions, l'escaleriform o l'arquer llevantí deuen haver-se pintat en el mateix període cronològic que l'enterrament i també que la pintura documentada a la Cova Santa, de manera que es produeix un enriquiment de l'esfera simbòlica i ritual. La nostra hipòtesi de partida és que la connexió de les dues manifestacions, l'artística i l'enterrament col·lectiu, deu estar relacionada amb l'emergència d'una consciència d'apropiació del paisatge que ja van apuntar altres autors a Almeria (Martínez, 1988) i que nosaltres intuïm a l'Alt Maestrat (Guillem *et al.*, 2005), procés de marcat arrelament dels grups socials en uns espais geogràfics que s'evidencia des del neolític inicial (Bernabeu, 2010). A més, devia tractar-se d'un moment de consolidació dels poblats a l'aire lliure, molt més difícils de detectar, principalment per la gran transformació que ha provocat l'agricultura de regadiu en les últimes dècades en la comarca. De tota manera, hi ha alguns assentaments, ja fora de la mateixa Costera, com és el cas de la Cubil en Navalón de Arriba.

Molt més al sud, a la cova del Migdia també hi ha art rupestre a l'exterior i una inhumació múltiple al seu interior (comp. Boronat). I ja a Múrcia podem pensar en el Milano, que segons els investigadors "la existencia de las pinturas que dotarían al abrigo de una significación especial" i ens alerten de la possibilitat que el manteniment de la propietat-ús del lloc d'enterrament fóra de transmissió hereditària a manera de panteons familiars (San Nicolás del Toro, 2009: 138). No obstant això, almenys a les terres valencianes, falten dades per saber si el seu ús es continu o simplement recurrent en el temps; també desconexim les possibles relacions de parentiu (Bernabeu, 2010: 54).

AGRAÏMENTS

Agraïm la col·laboració que hem rebut al llarg dels dies de prospecció al Capurutxo de la Font de la Figuera a José Guillem Valiente, Filomena Calabuig Guillem, Isma-

el Mokhtari Calabuig i Pau Guillem García. Sense l'ajuda d'aquestes persones, coneixedores dels corriols d'aquesta muntanya, no haguérem pogut dur a terme la tasca que ens havíem proposat. Seria injust no ressaltar els consells que el nostre professor i amic Mauro Hernández ens ha donat sempre que li'ls hem demanat. Alhora, donem les gràcies a Miguel Vicente Gavarda i Javier Martínez Valle, que també han participat en el treball de prospecció i han visitat gran part del nous abrics trobats. Els seus comentaris ens han sigut de gran ajuda. Pilar Iborra ha participat en la discussió del poblament i a ella devem l'origen d'un altra visió de la vall de la Costera. Tampoc ens oblidem del nostre amic Francesc Garrido i Blasco, responsable d'una part de la toponímia que hem utilitzat en el terme municipal de Vallada, ni de Cèsar Navarro Soler, que ha corregit la gramàtica i l'ortografia del text.

BIBLIOGRAFIA

- APARICIO, J.; SAN VALERO, J. (1977). *Nuevas excavaciones y prospecciones arqueológicas en Valencia*. Dpt. Historia Antigua. Universitat de València. València.
- APARICIO PÉREZ, J. (2002). La Cova dels Mosseguellos de Vallada (Valencia), Patrimonio de la Humanidad. *Programa de Fiestas*. Vallada.
- APARICIO, J.; BELTRAM, A.; BORONAT, J. D. (1988). Nuevas pinturas rupestres en la Comunidad Valenciana. Academia de Cultura Valenciana. *Serie Arqueológica* nº 13. València.
- APARICIO, J.; SAN VALERO, J.; MARTÍNEZ, J. V. (1979). Actividades arqueológicas en el bienio 1977-1978. Publicaciones del Dto. de Historia Antigua, *Serie Arqueológica*, Varia I: 205-273. Universitat de València.
- APARICIO, J.; SAN VALERO, J.; MARTÍNEZ, J. V. (1983). Actividades arqueológicas en el trienio 1979-1982. Publicaciones del Dto. de Historia Antigua, *Serie Arqueológica*, Varia II: 201-295. Universitat de València.
- APARICIO, J.; SAN VALERO, J.; MARTÍNEZ, J. V. (1984). Actividades arqueológicas durante 1983. Publicaciones del Dto. Historia Antigua, *Serie Arqueológica*, Varia III: 295-402. Universitat de València.
- ARMENGOT, R.; PÉREZ CUEVAS, A. (1989). El clima. *Guía de la naturaleza de la Comunidad Valenciana* II: 461-490. Levante- El mercantil Valenciano, Caja de Ahorros del Mediterráneo y la Institución Valenciana de Estudios e Investigación.
- BERLANGA, G.; GARCÍA BORJA, P. (2010). El poblamiento en la comarca de la Costera (Valencia) desde el Neolítico hasta la época romana. Yacimientos arqueológicos y vías de comunicación. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXVIII: 301-325.
- BERNABEU AUBÁN, J. (1984). *El vaso campaniforme en el País Valenciano*. Trabajos Varios del SIP, 80. València.

- BERNABEU AUBÁN, J. (2010). El món funerari entre el VI i el VII mil·lenni AC. En: Pérez Fernández, A. I Soler, B. (coord.) *Restes de vida de mort*. Diputació de València.
- BREUIL, H. (1929). Vestiges de peintures rupestres schématiques à "La cueva del Pernil" (Játiva, Valencia). *Archivo de Prehistoria Levantina*, I: 19-23.
- CASANOVA, V. (1978). El enterramiento doble de la Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV: 27-36.
- CASTELLS FERRANDO, A. (2001). El llibre de la Peita de 1548. La toponímia de Vallada a través dels seus escrits. *Papers de la Costera*, 12: 111-130.
- CAVANILLES, A. J. DE (1795-1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Imprenta Real. Madrid.
- COSTA, M.; STÜBING, G.; PERIS, J. J. (1989). Vegetación litoral y continental. *Guía de la naturaleza de la Comunidad Valenciana II*: 303-372. Levante- El mercantil Valenciano, Caja de Ahorros del Mediterráneo y la Institución Valenciana de Estudios e Investigación.
- CRIADO BOADO, F. (1993 a). Límites y posibilidades de la Arqueología del Paisaje. *Spal*, 2: 9-55.
- CRIADO BOADO, F. (1993b). Visibilidad e interpretación del registro arqueológico. *Trabajos de Prehistoria*, 50: 39-56.
- BERROCAL, M. C. (2003). *Paisaje y arte rupestre. Ensayo de contextualización arqueológica y geográfica de la pintura levantina*. Madrid. Tesis Doctoral inédita. Instituto de Historia (CSIC). Universidad Complutense de Madrid.
- BREUIL, H. (1933-35). *Les Peintures Rupestres Schématiques de la Peninsule Ibérique*. 4 Tomos. Lagny.
- CUCHILLO, J.; GIMENO, J. (2006). De flora fontina: aportación al estudio de la flora vascular del suroeste de la provincia de Valencia. *Flora Montiberica*, 32: 8-14.
- CHÁFER, G. (1996). *Arte rupestre en Moixent (Valencia)*. Temes de Cultura de la Vila de Moixent, nº 1. Ajuntament de Moixent.
- GALIANA, M. F.; RIBERA, A.; TORREGROSSA, P. (1998). Nou conjunt d'art rupestre postpaleolític a Moixent (València): L'Abric del Barranc de les Coves de les Alcusses. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 7: 89-106.
- FAIRÉN, S. (2002). *El paisaje de las primeras comunidades productoras en la cuenca del río Serpis (País Valenciano)*. Fundación Municipal "José María Soler". Villena.
- FERNÁNDEZ PÉRIS; VILLAVERDE BONILLA, V. (2001). El Paleolític Mitjà: Els temps dels neandertals. Periodització i característiques. *De neandertals a cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*: 147-175. Universitat de València.
- GALIANA, M. F., TORREGROSSA, P.; RIBERA, A. (2005). El arte rupestre postpaleolítico en el valle del río Albaida y la Cuenca del río Cànyoles (Valencia). *Actas del Congreso sobre Arte Rupestre en la España Mediterránea*: 111-121.
- GARCÍA BORJA, P.; DE PEDRO MICHÓ, Mª J. (2005). Conjunto de metales procedente del poblado de la Edad del Bronce de l'Arborcer (Font de la Figuera, Valencia). *Trabajos de Prehistoria*, 62: 181-192.
- GARCÍA BORJA, P.; MOLINA, LL. (2006). El neolític en la Costera. Estat de la Qüestió. En *I Congrés d'Història de la Costera (novembre-desembre de 2001)*: 149-160. Sèrie d'Estudis Comarcals I. Institució Alfons el Magnànim.
- GARCÍA BORJA, P.; LÓPEZ SERRANO, D.; VALERO CLIMENT, A.; GILABERT MAS, A.; ROLDÁN GARCÍA, C. (2009). Dues estructures neolítiques al jaciment de Casa Garrido Nord II (Moixent, València). *Recerques del Museu d'Alcoi*, 17-18: 217-222.
- GUILLEM, P. M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; VILLAVERDE, V. (2011). *Arte rupestre en el riu de les Coves*. Castelló. Generalitat Valenciana. Monografías del Instituto de Arte Rupestre, nº 3.
- GUILLEM, P. M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; VICENTE GABARDA, M.; TOMÁS, J. (2005). Las pinturas rupestres de Montegordo en el paisaje del Barranc de la Valltorta. *Arte Rupestre en la España mediterránea: Actas del congreso (Alicante, 25-28 de octubre de 2004)*. M., S. Hernández y J. Soler (Eds.). 185-194. Alicante. Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert", Caja de Ahorros del Mediterráneo.
- HERNÁNDEZ, M. S.; CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS (1984). Pinturas rupestres en el Barranc del Bosquet (Moixent, València). *Lucentum*, III: 5-22.
- HERNÁNDEZ, M. S.; MARTÍNEZ VALLE, R. (2008). Museos al aire libre. *Arte rupestre del Macizo del Caroig*. Asociación para la Promoción Socio Económica de los municipios del Macizo del Caroig.
- HERNÁNDEZ, M. S., FERRER, P.; CATALÁ, E. (1986). Arte rupestre en el Estret de les Aigües (Bellús-Xàtiva, Valencia). *Lucentum*, V: 7-15.
- IBORRA, Mª P. (2004). *La ganadería y la caza desde el Bronce final hasta el ibérico final en el territorio valenciano*. Trabajos Varios del SIP, 103. València.
- HERNANDO GONZALO, A. (2002). *Arqueología de la Identidad*. Madrid. Akal.
- JUAN CAVANILLES, J. (1990). A propòsit d'un punyal de retoc en peladures i sílex polit de la Cova del Barranc de l'Infern (Gandia, València). *Archivo de Prehistoria Levantina*, XX: 201-223.
- MARTÍ, B. (1980). El Neolítico. *Nuestra Historia*, 1: 119-121.
- MARTÍ, B. (1981). La Cova Santa (Vallada, València). *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI: 150-196.

- MARTÍNEZ GARCÍA, J. (1991). Análisis de un sistema de parentesco en las pinturas rupestres de la Cueva de los Letreros (Vélez-Blanco, Almería). Sabadell: *Ars Praehistorica*, 7-8: 183-193.
- MARTÍNEZ GARCÍA, J. (1998). Abrigos y accidentes geográficos como categorías de análisis en el paisaje de la pintura rupestre esquemática. El sudeste como marco. *Arqueología Espacial*, 19-20: 543-561.
- MARTÍNEZ GARCÍA, J. (2002). Pintura rupestre esquemática: el panel, espacio social. *Trabajos de Prehistoria*, 59 (1): 65-87.
- MARTÍNEZ VALLE, R.; VILLAVARDE BONILLA, V. (Coord.) (2002). *La Cova dels Cavalls en el Barranc de la Valltorta*. Valencia. Generalitat Valenciana. Monografías del Instituto de Arte Rupestre, nº 1.
- MARTÍNEZ VALLE, R.; GUILLEM, P. M. (2006). *Un alto en el Camino. Los abrigos pintados del Barranco de Las Clochas. Gestalgar, Valencia*. Ayuntamiento de Gestalgar. Asociación Amigos de Gestalgar.
- MESADO, N.; SARRIÓ, I. (2000). Un covacho con pinturas en el Barranco de la Hoz (Enguera, La Canal de Navarrés, Valencia). *ARA*, 3: 65-79.
- MIRET, C.; LÓPEZ-MONTALVO, E.; GUERRERO, M. A.; AURA, J. E. (2006). Primeras notas en torno al hallazgo y documentación de arte rupestre esquemático en la Cova de la Sarsa (Bocairent, Vall d'Albaida, País Valencià). *IV Congreso del Neolítico Peninsular*, 27-30 de noviembre de 2006. Coord por M. Hernández, M.; Soler, J.; López: 42-48.
- MOLINA BALAGUER, LL.; MCCLURE, S. B. (2004). Cànyoles archaeological survey project. Resultados preliminares. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 13: 53-128.
- ÑACLE, A.; VELASCO, J. (2001). *Vías pecuarias de la provincia de Albacete*: Diputación de Albacete.
- PARCERO, C. (1995). Elementos para el estudio de los paisajes castreños del noroeste peninsular. *Trabajos de Prehistoria*, 52 (1): 127-144.
- PÉREZ BALLESTER, J.; BORREDA MEJÍAS, R. (1997). El poblamiento ibérico del Valle del Cànyoles. Avance sobre un proyecto de evolución del paisaje en la comarca de la Costera (València). *Saguntum-PLAV*, 31: 133-152.
- PIQUERAS HABA, J. (1995). Xàtiva, la Costera i la Vall de Montea". En SANCHIS *et alii Geografia de les comarques valencianes*, V. Les comarques meridionals (I): 71-165. València.
- PLA, E. (1972). Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica, V (1966-1970). *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII.
- RIBERA, A. (1995). Prehistòria i Arqueologia en Ontinyent. En: Bernabeu, A.; Gandía, J.; Gironés, I.; Ribera A. *Història Bàsica d'Ontinyent*. Ontinyent: 33-101.
- RIBERA, A. (1996). Arqueologia de la Font de la Figuera, Avanç. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 5: 177-182.
- RIBERA, A.; GALIANA, M. F.; TORREGROSA, P.; LLIN, V. (1995). L'Abric de la Penya. Noves pintures rupestres postpaleolítiques a Moixent (València). *Recerques del Museu d'Alcoi*, 4: 121-133.
- RIBERA, A.; GALIANA, M. F.; TORREGROSA, P.; LLIN, V. (1998). Els abrics de la Creu, la Monja I la Fos. Tres estacions amb pintures rupestres esquemàtiques en la capçalera del riu d'Ontinyent (València). *Saguntum-PLAV*, 31: 89-98.
- ROSSELLÓ, V. M^a (1995). *Geografia del País Valencià*. Ed Alfons el Magnànim. València.
- SAN NICOLÁS DEL TORO, M. (Coord.) (2009). *El conjunto prehistórico y de arte rupestre de El Milano. Murcia, Mula*. Monografías Cepar 1. Centro de Estudios de Prehistoria y Arte Rupestre. Dirección General de Bellas Artes y Bienes Culturales. Servicio de Museos y Exposiciones.
- SANTOS, M.; PARCERO, C.; CRIADO, F. (1997). De la Arqueología Simbólica del Paisaje a la Arqueología de los Paisajes Sagrados. *Trabajos de Prehistoria*, 54 (2): 61-80.
- SIMÓN, J. L. (1988). *La metalurgia prehistórica valenciana*. Trabajos Varios del SIP. Valencia.
- SOLER, J. A. (2002). *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad valenciana*. 2 tomos. Real Academia de la Historia. Diputación Provincial de Alicante.
- TORREGROSA, P. (2002). Pintura rupestre esquemática y territorio: análisis de su distribución espacial en el Levante peninsular. *Lvcentvm*, XIX-XX: 39-63.
- TORREGROSA, P.; GALIANA, M. F. (2001). Arte Esquemático del Levante peninsular: una aproximación a su dimensión temporal. *Millars. Espai i Història*, XXIV: 151-198.
- TORREGROSA, P.; GALIANA, M. F.; RIBERA, A. (2001). Els abrics del barranc de la Mata (Otos, València) I la caracterització de la pintura esquemàtica a la serra del Benicadell. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 22: 321-363.
- TORREGROSA, P.; GALIANA, M. F.; RIBERA, A. (2006). Aportación de las pinturas rupestres del Barranc de la Mata (Otos, Valencia) a la cronología relativa del Arte rupestre esquemático. *Primer Congreso de Arte rupestre esquemático en la Península Ibérica (Comarca de los Vélez, 2004)*: 327-338. Junta de Andalucía.
- VILLAVARDE BONILLA, V. (1984). *La Cova Negra de Xàtiva y el musteriense de la región central del mediterráneo español*. Trabajos Varios del SIP, 79. València.